Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Улуг Октябрьның 73 чыл ою-биле!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 7 среда № 254 (14454)

1925 чылда чедилеттингеН

Эртем 3 коп.

ХӨЙ ЯНЗЫ ХЕВИРЛЕРДЕН—ЧАҢГЫС ЭПЧЕ БОЛГАШ ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕЖЕ

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл ооңга тураскаадып Москвага ноябрь 6-да болган бөйырлыг хурал бистиң ниитилелиивисти каттыштырарыны болгаш бүгү талалыг чаартырының демдээ-биле эрткен. Бо чылын ук хуралды ССРЭ-ниң Дээди Совединин өмүнээзинден эрттирген.

Баңырлыг хуралды ССРЭ-ниң Дээди Совединин Эвилел Совединин Даргазы И. Д. Лаптев ажыткан.

Ооңа ССРЭ-ниң Күрүне Гимни чаңгыланган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин Даргазы А. И. Лукьяновка сөс берген.

73 чыл бурунгаар эрги делегейни дидими-биле ап келгаан Октябрьның социалистиг Улуг революциязының оюн демдеглээри-биле Кремльдиң Съездилер ордузунда чыылган ёис деп, ол чугаалаан. Моон-биле бистиң национал, бүгү улус-чаңчылывысты чүгле хүндүлеп каарывыс ол эвес. Ол чеди чылдың Октябры—бистиң кижи бүрүзүнге революсчу чаартылга-дыр, ол Владимир Ильич Ленинниң, большевиктерниң ленинчи гвардиязының, чоннуң аскежин дээш демиселчилерниң салгалының ажыл-херектери-биле сырый холбашкан. Ол дээрге — социалистиг чаартылганың нарын, дыка улуг бергелерлиг, бот-ботларынга удурланышкак орулунуң эгези-дир, чоннуң эрге-чагыргазының болгаш демократияның идеялары, гуманизмниң болгаш чөптүг чоруктун идеялары, интернационализмниң идеялары оон үндезини болган.

Өткен-даа, амгы-даа үеде Октябрь революциязының дугайында янзы-бүрү чугаалар оон чорудулгазының, чаартап алыышкынарының болгаш алдагдалдарының дугайында ангы-ангы тайылбырлар эмгежок. Ынчалзадаа, мурнуку-даа үеде, амдаа, ол болуушкунуун делегей төөгүзүнге, бүгү кижиниң хөгжүлдезиниң депшилгезинге улуг салдарын кудулаан. Эрге кымда-даа чок XVIII үс чылда Париждиң кудумчуларынга үгер-бооларның дааштаашкыны хосталга кузээниериң салгалын оттурганы дег, XX үс чылдың эгезинде Петроградка «Аврораның» дааштаашкыны бистиң бөмбүрзээвистиң бүгү диптеринде хосталга дээш демиселдиң чалгыын хайныктырган.

Октябрьның баштайгы изекчилерге ажыткан оруу аажок берге болган.

• Москвага байырлыг хурал •

Октябрьда мынчаар чугаалаан турган: «Заводтарны болгаш фабрикаларны — ажылчыннарга!». Эде тургустунуушкун болза ажылагыйның чаа механизмин, бистиң ниитилел тургузуувуска экономиктиг чаа харылзааларны тургузары болуп турар. Бо талазы-биле эгелээн чорудулгаларның утказы — ончүнүң күрүне хевирин чаартыры, оон хөй янзы хевирлерин ажыглаары, кижиге, күш-ажылчы коллективке кол сагыш-сеткилди — ээ болурунуң сагыш-сеткилин эгидип бээридир. Ол чаартылгаларны чедип алыр төлээде, экономиканы, хереглел рыногун экижидиринче, керээниң болгаш сак-хөөнүң сагылга-чурумун, акша саарылгазың быжыглаарынче, даштыкы экономиктиг ажылчорудулганы сайзырааңгайжыдарынче угланган онзагай хемчеглерни боттандырары амгы үеде негеттинип турар. Ынчаарга бо талазы-биле эң-не кол үүл — ажылдакчы бүрүзүнүң инициативазын хөгжүдери, харыысалгазын бедидери, хамаатыларның социал камгалалының дугайында сагыш салыры, быжыг корум-чурумну хандырары болур, ол чокта рынокче шилчиири, ниитизи-биле экономиктиг реформа черле болдунмас болур ийик.

Октябрьда мынчаар чугаалаан турган: «Черни — тараачыннарга!» Тараачыннарның делгем хостуг ажылдаарынга хөй үүлдерни эде тургустунуушкун кылган. ССРЭ-ниң Дээди Совединин хүлээп алганы чер дугайында чаа Хоойлузу, колхозтарны болгаш совхозтарны, аренданың янзы-бүрү хевирлериниң, тус-тузында, өг-бүленің болгаш коллективтиг керээни, фермер ажыл-агыйларын хөгжүткенин бистиң көдээ черлеривистиң катап тургустунарының, чурттуң бүгү агроүлетпүр комплекизиниң сайзыраарынга чаа аргаларны ажыдып берип турар. Кижиниң болгаш черниң үзүлген тудуш харылзаазын катап тургузары — кижилерге чүгле чаагай үүлдерни бээр эвес, харын бистиң бүгү амыдыралывыстың үнүзүнин хандырар.

Хосталганың тугунуң адаабиле эгелээн Октябрь «Россияның улустарының эргелериниң Декларациязын» амыдыралга чарлап боттандырган. Ол Декларация болза бүгү нацияларның болгаш национал дарның дең эргезин база бүрүн эргелини, оларның бот-башкартынар эргезин, эвээш санныг национал дарның хостуг хөгжүүр эргезин чарлаан. Чогум-на ол принциптерни амгы үеде эде тургустунуушкун камгалап турар. Чаартынган Совет федерация тургустунуп турар. Республикаларның болгаш автономнуг тургузугларның дем каттыштырган кужениишкиннери-биле Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязы ажылдап кылдыныр турар. Ол чорудулганың бөдүүн эвезин, бергезин билир бис. Ол чорудулга бистерге боттуг чаа амыдыралды чүгле билир чорукту берген эвес, харын национал дарның аразының өкээннежилгезиниң, чарлыышкынның болгаш национал-шовинизмниң соок хадын, дескеннериң халавын болгаш хилинчектениишкиннерин таварыштырган. Сарыылдыг угаанче, совет улустарның акы-дуңма чоруун болгаш найыралын камгалаарынче бо залдан кыйгырыг бистиң чуртувустуң бүгү чер болганынга дыңналып чедер болзун. Бистиң күрүневиске бөдүүн эвес бо үеде бүрүн эргениң принциви үндезин чаартылганын, совет республикаларының Эвилелин камгалаарының база быжыглаарының, бистиң хөй национал дыг Ада-чуртувуста бүгү кижилерниң аразында бүгү талалыг болгаш дең эргелиг харылзааларны хөгжүдериниң идеязы-биле улам сырый каттышсын.

Октябрьда мынчаар чугаалаан турган: «Улустарга — тайбың!». Политиктиг чаа бодаашкынның концепциязын эде тургустунуушкун делегей ниитилежилгезинге сапалдаан, политиктиг чаа бодаашкынның утказы болза ниити кижи төрелгениң үнелиг үүлдериниң эргежок чугулазын хүлээп көөру, ядролуг халаптың одунга бистиң өртемчейвистиң өлүрүн болдурбазы болур. А ол дээрге ядролуг боо-чепсектерниң чүгле бүдүн-бүдүн класстарын анаала узуткаары эвес-тир, эргежок чугула четчир деңнелге чедир шеригни чүгле кызырары, тайбың программаларны боттандырарынче курлавырларны улам хөй угландырарын хандырар чүгле улуг хемчээлдиг конверсия эвес-тир. Ол дээрге—чепсегленишкинни дүжуреринин, хөгжүлдениң, экологтуг айыл чок чоруктуң, ниитилеливистиң шиитпирлиг чаартылгазы дээш бүгү патриотчу күштерниң каттыжылгазы эргежок чугула. Чүгле мындыг болур болза, чүгле мындыг орук-биле чоруур болза бистиң эде тургустунуушкунуут революциявыстың чедишкининиң, оон тайбың орук-тарының туттунарының үндезини бар.

Буза шавары эвес, а тургузукчу болуру херек. Хоойлуларның дайыны эвес, а эрге-хоойлулуг чорук дээш кады демисел херек. Политика дээш оон артынга чагдынары эвес, а политиктиг ышнчы чугаалажыг херек. Мындыг болурунче бис кыйгырып турар бис. Ынчангаш бүгү политиктервиң, бүгү партияларның болгаш шимчээшкиннерниң хамааты хүлээлези — мону угаап билири болгаш бүгү чоннуң чөпшээрежилгеже, кады ажылдажылгаже болгаш корум-чурумче чүткүлүнге ажыл-херек-биле харыылаары болур.

Бис төөгүнүң харыысалгалыг шылгалдазын шыдажып эртер ужурлуг бис, чөрүлдээлерни ажып эртер, каттыкар болгаш төлевилеттинген экижидип быжыгарының болгаш тургузукчу программазын амыдыралга шудургу боттандырар ужурлуг бис.

Бистиң оруувус чаңгыс — хөй хевирлерлиин дамчыштыр — чаңгыс эпке база чөпшээрежилгеге чедер — ол дээрге бистиң Төрээн чуртувустуң чаартылгазы база чечектелиишкини, бистиң бүгү бөмбүрзээвистиң амгы база келир тайбың үези дээш ону кылыр ужурлуг бис!

Түңнелинде А. И. Лукьяновтуң чугаалааны:

ССРЭ-ниң Дээди Совединин дааскаңы ёзугаар бо залда олуржуп турарларга, оларның өмүнээзинден — дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, ажылчыннарга болгаш тараачыннарга, албан-хаакчыларга болгаш интеллигенцияга, керээженнерге болгаш аныктарга, коммунистерге болгаш бистиң Конституциявыска дүүштүр ажылдап турар өске партияларның база шимчээшкиннериң төлээлекчилериниг Улуг Октябрьның ою-биле байыр чедиреринин чөпшээреп көрүңер.

Бүгү совет улуска аас-кежикти, чаагай чорукту, келир үеге бүзүрелди күзээрин чөпшээреп көрүңер.

Оон соонда байырлыг хуралга элээн наш төлээлекчилер сөс ап, чүве чугаалаан. (СЭТА).

Ондар ОХЕМЧИК биле Геннадий МАКАРОВТУҢ фотомонтажы.

Чыл удавас доостур: хожудаашкын уламчылавышаан

1990 чылдың он айларында республиканың районнарының болгаш хоорайларының, үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг болгаш чоннуң коммунал-амыдырал хандырылга коллективтериниң социалистиг чарыжының түңнелдерин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш РСФСР-ния АЛКЭ республика организациязы түңнеп үндүрген.

Республиканың улус ажылагыйының чамдык адырларында бурунгаарлаашкыннар чедип айдынган-даа болза, экономиктиг байдалдың ниитизи-биле эжиживейн турары демдеглеттинген. Күш-ажылды организастап турарында база оон төлевириниң хевирлеринде бар боон турар четпестер, сагылга-чурумнуң болгаш бүдүрүлге чурумунуң кудулааны, ажыл-агый харылзаалары-ның саңдарааны ниитилел бүдүрүлгезиниң хемчээлиниң база күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң кудулаарынга болгаш продукция чорудуп бээр талазы-биле керээлиг хүлээлгелериниң үстүрүнге чедирген.

Эрткен чылдың ол үезинге бодаарга, бо чылдың он айларында үлетпүр продукциязы бүдүрериниң хемчээли 4,4 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,7 хуу кудулаан. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң үштүн бир кезии бүдүрүлге хемчээлин, а оларның чартыктан хөй кезии күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн кудулаткан. Керээде көрдүнген хүлээлгелер талазы-биле 10,7 млн. рубльдиң продукциязы чедир бердинмээн. «Тыва даг-дугу», «Тыва кобальт» комбинаттар, Кызылдың бажын тудар комбинады, Улуг-Хемниң ыяш үлетпүр ажыл-агыйы, «Тыва даг-дугу тудугнуң» бүдүрүлге тудер септээр мастерскаялар чоннуң чагыын нормалап хүлээп ап турар, чамдык чунар-бажыңкар болгаш хеп чуур черлер үр үелерде ажылдавайн турар.

Партия болгаш совет органнарының эрге-хүлээлгелерин ажылаан соонда, партия Кызыл хоорай болгаш район комитеттери тодаргай ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринден колдуунда чайлай бергени болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнарының ол айтырыгларны холга тудуп шиитпирлеп шыдавайн, эргелеп башкарылганың нарын аргаларын шиигээдип албайн турары демдеглеттинген.

1990 чылдың он айларының түңнелдери-биле социалистиг чарыштың тиилекчилери деп санааш, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң болгаш РСФСР-ниң АЛКЭ республика организациязының шилчиир Кызыл туктарын дипломнар болгаш акша шаннаалдары-биле кады тыпсыры болза:

Районнардан болгаш хоорайлардан

керээлиг хүлээлгелер талазы-биле продукция чорудуп бээрин 100 хуу күүсеткен, продукция хемчээлин немей остүрериниң темпизин 111,3 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн—110, үүрмектеп садар бараан саарылгазының планының күүселдезин 104,8, чонга төлевир-хөлезилиг ачы-дуза чедирериниң планының күүселдезин 98 хуу боттандырган **Кызыл районга.**

Үлетпүр бүдүрүлгелериниңден

күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпизин бедидериниң планың — 110,8, чоннуң хереглел бараанларын бүдүрерин — 126,9, чонга өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедиреринин планын 128,1 хуу күүсеткен **«Каа-Хем» хомур-даш разрезке.**

Тудуг организацияларындан

чурттарга бажыңнарын ажыглалга киирериниң планын — 241 хуу, керээлиг ажылдарын — 100,8 хуу, чонга өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедиреринин планын 125 хуу күүсеткен «Тыва хамааты тудуг» трестин **Кызыл-Мажалыкта септелге-тудуг эргелелинге.**

Транспорт биле харылзаа бүдүрүлгелериниңден

Керээлер-биле чүк сөөртүлгезиниң планын —107,1 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн—103,7, орулгаларныын 100 хуу күүсеткен **Кызылдың № 1 АТБ-ге.**

Садыг организацияларындан

Бараан саарылгазының планын 114,1 хуу, чондан көдээ ажыл-агый продукциларын садыг алырын 100, чонга өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедиреринин сайгарарын 100,0 база улустуң хереглел бараанларын бүдүрериниң планын 106 хуу күүсеткен **«Өөк» совхозтуң ажылчын кооперациязынга.**

Коммунал болгаш чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниңден

Өртек-хөлезилиг ачы-дузаны сайгарарының планын 102,3 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң 117, орулгалар киирер планын 142 хуу күүсеткен **«Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң коллективинге,** — Оон ангыда «Элегес» кооперативтиң, «Тыва хамааты тудуг» трестиң, «Тыва сугмелиорация» каттыжыышкынның автобаазазының, Кызылдың аъш-чем садының, Мөңгүн-Тайга районнуң амыдырал хандырылга комбинадының коллективтериниң чогумчалыг ажылын демдеглээн.

Партия комитеттериниң, улус депутаттарының черчер Советтериниң күүскомнарының, профөвилел база комсомол организацияларының кичээнгейин экономиканы чогумчударынче база рынок хамаарылгаларынче шилчиринге эге базым байдалдарны тургузарынче мөөңнээрин, хереглел рыногунда байдалды, чоннуң аъш-чем база бирги эәлчегде эргежок чугула хереглелдиң барааннары-биле хандырарын экижидерин, ажыл-агый харылзааларын катап тургузар болгаш быжыглаан деткиирин, керээниң сагылга-чурумун сагыырын, бюджеттиң акша-хөрөңгизин быжыглаар талазы-биле күрүне органнарының болгаш ажыл-агый эргелелиниң практиктиг ажылынга бүгү талалыг дуза чедиреринин, бүдүрүлгеге корум-чурумну тургузарын, бо чылдың хожудаашкынны эвээжедир талазы-биле бо чылдың ноябрь, декабрь айларда эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерни алырын, ол ышкаш 1991 чылда республиканың планын база бюджедин экономиктиг болгаш социал шыңгыы айтырыгларны шиитпирлээринче, улус ажыл-агыйын чайгылыш чокка чаартырынче угландырарын дааскан.

ОКТЯБРЬ БАЙЫРЛАЛЫН КАЛБАА-БИЛЕ УТКААН

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскааткан Кызыл хоорайның ажылчы чоннар төлээлекчилериниң болгаш хөй-ниитизиниң байырлыг хуралы дүүн республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга болуп эрткен. Аная дайынның, партияның, күш-ажылдың хоочуннары, хоорайның хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери, бүдүрүлгелериниң мурнакчылары. Кызыл гарнизонунуң дайынчылары олурушкан.

Байырлыг хуралды Кызыл хоорай Совединин даргазы Ю. П. Слободчиков ажыткан.

«Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылының» илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков кылган.

Байырлыг хурал доозулган соонда оон киржикчилери байырлал концертин сонуургал-биле көргеН.

* * *

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдар Ак-Довурак, Чадаана, Туран, Шагаан-Арыг хоорайларга, Хову-Аксынга, Тээлиге, Эрзинге, Мугур-Аксынга, Тоора-Хемге болгаш өске-даа суурларга, күш-ажылчы коллективтерге болуп эрткен.

* * *

Улуг Октябрьның 73 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдарның киржикчилери Коммунистиг партияның, В. И. Ленинниң улуттулгазы-биле тиилээн Октябрь революциязының чаалап алыышкынарын камгалаар, эде тургустунуушкунуң бо белен эвес үезинде Октябрьның, Ленинниң хөрээн чаа байдалдарга дүүштүр уламчылаары ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның ыдыктыг хөрээ кылдыр көргеннер.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл ою-биле холбаштыр РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң адрезинге РСФСР-ния Компартиязының Чита, Хакас болгаш Даг-Алтай обкомнарындан байыр чедирген телеграммалар келген.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл ою-биле холбаштыр республиканың бүгү коммунистеринге, ажылчы чоннуңга чүреңтии ханызындан изиг байырны телеграммалар дамчыштыр чедирип, күш-ажылга чогаадыкчы чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды болгаш улуг аажежинин күзээн.

ССРЭ-ниң камгалал министрининиң

ДУЖААЛЫ

1990 чылдың ноябрь 7. № 415. Москва хоорай.

Эштер, Армияның болгаш Флоттуң дайынчылары, дайынныг, күш ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочунары, Советтер чүртүүнүң ажылчы чоны!

Совет улус болгаш ооң дайынчылары Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюн чүртүүн экономиказын рынокче шилчидериниң, Совет Республикалар Эвилелин чаартырының, политиктиг чаа структураларны тургузарының харыысалгалыг нарын үезинде демдеглеп турар. Нинтилелдиң патриоттуг күштери, бистиң Ада-чүртүвүстүң салым-чолун үнелээр бүгү кижилер кризисти ажыл эртериниче, эде тургустуунушкунуң практиктиг сорулгаларын шинтирлээриниче, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаарыныче, 1917 чылдың октябрьда кылдынган социалистиг шилин алыышкынны камгалаарыныче күженнишкиннерни угландырып турар.

Делегейде амгы үеде байдалдың үндезин өскерлиишкиннери эде тургустуунушкун-биле, Совет Эвилелиниң чаартыныышкыны-биле сырый холбаалыг. Политиктиг чаа бодаашкының принциптери күрүнелер аразының харылзааларының практиказында бадыткатпышын турар. «Соок дайынга» төнчү салдынган. Политиктиг харылзаалар калбарып турар. Чепсегленнишкинни дужүреринче угланган чугаалажыышкыннар база калбарган. Боо-чепсекти эндере бүдүреринден камгалалга четчир чепсегленнишкинче төөгүлүг угланыышкын кылдынган, ук угланыышкының эгелекчизи Совет Эвилели болган. Бистиң чаа камгалал доктринавыс чайгылыш чокка боттанып, ханы шериг реформазы чоруттунуп турар.

Шериг тургузуунуң, Чепсектиг Күштериң чаартылгазы шериглериң болгаш боо-чепсектиң улуг хемчээлдиг кызырылгазының, социал-амыдырал айтырыгларының чидигленгениниң, Конституцияда айыттынган шериг хүлээлгезин күүседиринге удур хөделир дээн чүртүүн чамдык черлеринде оралдажыышкыннарның нарын байдалдарында боттадып турар. Чепсектиг Күштериң составы чоннуң мурнунга бодунуң харыысалгазын медерел билбишаан, бергелерни шыдамыккай ажыр эртиш, чүртүүн камгаланыр аргазын, Армияның болгаш Флоттуң дайынчы чоруун бистиң Ада-чүртүвүсү — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин бузурелдиг камгалаарынга четчир дериелге хаңзырар талазы-биле сорулгаларны маадырлыы-биле шинтпирлеп турар.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюн таварыштыр силерге байыр чедирип тур мен!

Шериг хүлээлгезин чеднишкиниг күүседирин, социалистиг Ада-чүртүүн чепсектиг камгалакчызы атты алдарлыы-биле бедик тударын, революсчу болгаш дайынчы маадырлыг чаңчылдарны ыдыктыы-биле камгалаарын болгаш көвүдедирин Чепсектиг Күштериң дайынчыларынга күзедим.

Төрээн чүртүүн чаагай чоруунуң хөрээнге улуг ажыл-херектерни бүдүрерин база социал деңшилгениң болгаш тайбыцның база Октябрьның бурунгаарлаашкыныг оруунга чеднишкиннерни чедип алырын дайынның болгаш күш-ажылдың база Чепсектиг Күштериң хоочунарынга, совет аныяктарга, чүртүүн бүгү ажылчы чонунга күзедим.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнуң байырлалын демдеглээри-биле дужаарым болза:

Бөгүн, 1990 чылдың ноябрь 7, түс чернии-биле 21 шак турда бистиң Төрээн чүртүвүстүң найысылалы маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастопольга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге, маадыр-шивээ Брестиге, а ол ышкаш Калининград, Львов, Донда Ростов, Куйбышев, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток болгаш Североморск хоорайларга артыллериялың үжен даштаашкынныбиле байырлал салодун кылыр.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл ою делгерезин!

Маадырлыг совет улуска, ооң алдарлыг Чепсектиг Күштеринге алдар!

ССРЭ-ниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. ЯЗОВ.

КАНЧААР АЖЫЛДААНЫЛ,

ЫНЧААР ЧҮРТТАП ОРАР БИС

Улуг Октябрьның 73 чыл байырлалының бүдүүзүнде улус депутаттарының Кызыл хоорай Советтиниң күүсекчи комитединиң даргазы В. Х. КАРА-ООЛ-биле ужурашкан бис.

— Советтерниң болгаш күүсекчи комитеттерниң албан-хүлээлгелери аңгы-аңгы турар ужурлуг болгай. Бо талазы-биле силерде байдал кандыгыл, Виктор Хомушкуевич?

— Ажыы-биле чугаалаарга, Кызыл ышкаш улуг эвес хоорайга Советти болгаш ооң хостаткан даргазын тургускаңын ындыгла чугула эвес деп бодаар мен. Бо дээрге чаңгыс мээн-даа бодалым эвес, дыка хөй кижилер ону артык эвено деп санап турар. Советтериң болгаш күүскомнарның албан-хүлээлгелеринде чедир тодаратынмаан, билдинмес түүлдер ам-даа хөй. Ельцинниң ат салган Хоойлузунда Советтерниң ажыл-агый удурлашкынче дорт холгаарлап кирери кызыгаарлаттынган болгай. Ындыг турбуже, бистиң Советтивис талазыдан ажылче болганчокле холгаарлаар, бир чамдыкта бисти катаптаар аян бар.

— Күүсекчи комитетти бодунуң девискээрише түс черниң чазаа кылдыг бодаар мен. Сидерниң күүскомнар бот-тускай шинтирлер хүлээп алырынга кайы хире хостугул?

— Декабрь айда рынокче калчаар шилчиринин талазы-биле программа хүлээп алыр бис. Ооң төлевилели белен. Моңу кылырының мурнунда хоорай Советтиң республиканың Дээди Совединиң Президиумуныг-биле өнүүнү үлежин алырының талазы-биле керээ чарып алыр. Кым чүү дээш харыылаары рынок харылзааларының байдалдарында дорт тодаратынган турар ужурлуг. Орулга бербейн турар бүдүрүлге черлеринге база ол ышкаш амыдырал хандырылга черлеринге хамаарыштыр хуужудулганы (приватизацияны) чорудар дугайында шинтпирни келир чылын хүлээп алыр бис. Ажыы-биле чугаалаарга, балдырлыг организацияларга болгаш хуу-даа кижилерге оларны садыптар.

— Садын алыр кижилер тыштыр боор чүве нргн бе?

— Хуужудулганың негелделерни кайы-даа талага таарымчалыг кылдыр тургузарын онзагайлаар бис. Арендага бээрин, өртээн чоорту төлөрин өөренип көөр. Ажыл-чорудулгага бир доктарлыг чүве — хоойлужудулганың амыдыралдан озалдан турары. Кандыг-бир шинтпирни хүлээп алыр дээрге ооң юридиктиг үндезини чок. Республика хоойлулары ажылдан кылдынмаанда, күүскомнуң доктаалдарын каяа, чүге үндезилээрил?

— Хоорайның амгы бо үеде эн чидиг айтырыглары чүл? Оларны шинтпирлээринге тодаргай түү кылдынып турарыл?

— Бо үе-чадада нарын айтырыг — кышка белеткел. Чылыг-биле хандырылга бисти эн-не дүвүредип турар. ТЭС-те 7, 8 дугаарлыг ийи көтёлдүн септелгезин дарый доспас болза, хоорайга чылыг чеднишпейн барып болур. Бо чылын Улуг-Хемниң ол чарыныче чылыгны ворутган, мурнуу микрорайон улгаткан, бажынар немей туттунуп турар. Ынчангаш келир чылын станцияның алгы-дышкынын кылбас болза, доңар апаар бис. Бергелер хөй: дериг-херексел, материалдар чедишпес, акша-хорекги чок. Бо аңылга 6 млн. рубль херек. Чаа харылзаалар өзугаар бо акша-түкүн боттарыныс тывар апаар бис. Мурнунда ССРЭ-ниң Минэнергозунда тенчуттунген капитал үлөөшкиннерни чорудун турган болгай. Ам бүдүрүлге, албан черлери, организациялар чылыг херек дээр болза, боттарының акшазын уштун бээр апаар.

Өске бир берге айтырыг — хоорайны суг-биле хандырары. Суг сордурар станцияның күжү чедишпейн турар. Ынчангаш ук станцияны база немей кылыр. Скважиналарны чайын кылын ап болур турбуже, тудугжулар багай ажылдаан. Түнел кандыг-дыр бир улустың багай ажылы бүдүн хоорайга багай салдарын чедирер.

Хоорайның канализация арыглаашкыны чорудар дериглери бүдүн чартык күчү-биле ажылдап турар. Аштап күш четтинмейн турарының хараазы-биле хирчам артыы Улуг-Хемче агар. Ол дээш Бойдус камгалалының күркомнери бисти торгап-ла турар. Ынчангаш келир чылын хөй акшаны хоорайның инженер дериглезин хандырарынче киирер бис.

— Кызыл хоорайда анаа бөдүүн кижиниң амыдырал деңнели кандыгыл? Чогум черле хоорайжылар эки чүртүүн олурар бе азы багай бе?

— Дорту-биле ындыг-ла эки эвес дээр апаар. Бүгү чүвени талон-биле садып ап болур. Бөгүн безин таакпы чок ужуп хөмүр-даш уургайы ажыл соксадын турар-дыр (ноябрь 2-де). Душ бооп чайгы ларёктарга чыткылаан таакпы артыын оларга чедире бээрге, азбайн могаттынып, бистеи чажырган силер деп буруудатканг.

1991 чылда кижи бүрүзүнге (Москваның үлегери-биле) визитка бээрин көрдүнген. Бланкыларны чагыдып каан. Бүдүрүлге черлеринге, организация аайы-биле бараан үлээрин соксадыр — чаргы-чаалыг, шүүттүг херек чүве бо. Бодун боду хандырар талазы-биле хоорайның бүдүрүп турар продукциязы эвээш. Саржагны безин соңгаартан садып ап турар-дыр бис. Мынчаар ажылдаар болза, байдал улам дорайтаар.

— Хоорайда чүртталга ындыг-ла чиик эвес турда, ноябрь 7-де чыскаалга чүү көргүзүп, сос дээш буруудатпаңар, чүү көргедип үнер бис?

— Ол дээрге совет чоннуң национал байырлалы ышкажыл. Ону демдеглеп эрттирер апаар. Экономиказыстың мыңдыг чаржычыг байдалга келгени — бодувустуң багай ажылывыс-тыр. 17 чылда революцияны кылып тура, ынчаар багай чүрттай бээр деп кым-даа бодавайн-на турган болгай. Бо нарын үеде сээн, мээн, ооң —бүгү кижилерниң каттыжылгазы онзагай чугула. Ынчангаш чыскаалда бергелеривисти билип, ону дүрген ажып эртерин бодап, сагыш-сеткилдеривисти каттыштырар ужурлуг бис.

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

Төөгүнүң балалбас арыннары

КАПИТАННЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оолдуң намдарындан

Тыва эки турачылардың командири капитан Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры атка кирген дугайында чагааларны ТАР-ның нам, чазаанга ооң дайылдажыл чораан полугунуң, дивизиязының, каттыжыышкынының командирлери 1944 чылдың февраль айда-ла дыңнаткан. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга ол дугайында материалды 1944 чылдың апрель 1-де парлаан. Командирлер болгаш солуннар ук факт дугайында ол хире коңгалап турза-даа, ону тоон, угун-дөзүн ыынап көөр кижилер тывылбаан.

Ажыы-биле чугаалаарга, тываларны 29-ла харлыында чаа-дайынче баштап кирген аныяк кижиниң Совет Эвилелиниң Маадыры апаарынга адааргаар болгаш таарзынмас кижилер база турган. Чээрби ажыг чыл эрте бээрге безин, боттарывыс-ла чөптүг чоруктуң оруунга кара моондак болуп турдувус. 1965 чылда «Уттундурбас чылдар» деп номну белеткеп турган, номнуң редколлегиязы документилер парлаарда Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры атка кирген дугайында домактарны казып октапкан.

Болдуунан фактыны чеже-даа чондан чажырарга, ол дөмей-ле дештип үнүп келген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң ынчангы даргазы Ю. И. Палецкис бодунуң брошюразында Кечил-оолду шуут Совет Эвилелиниң Маадыры деп бижээн. Ам-на кээп архив документилериңе ынчан дириг чораан командирлериниң чагааларын кошкаш, соңгаар ворутган чүве. База бир чээрби ажыг чыл манаарывыска, Президентиниң Чарлыы үнүп келди. Оон бээр беш ай эрткен. Маадырның Алдын Сылдызын болгаш Ленин орденни Кечил-оолдуң оглунга тыпсыпкан соонда шаанда ышкаш, базала ыыт-шимээн чок бардывыс. Херек кырында Кечил-оол дугайында үүнү билир бис? Оода ооң төрүттүнген болгаш өлген чылдарын орта билбестер ам-даа хөй.

Ye-шаанда бичин шууган кааш, төөгүнү дораан уттуп кааптар-дыр бис. Эрткен үени уттур болзувусса, келир үе бисче үгер-боодан бүлгүртүп эгелээр деп домак бар болгай. Ооң шыннының бөгүнгү амыдырал көргүзүп тур эвес бе?

1969 чылда тыва эки турачылар дугайында бичии номчугаш бижип каан кижи мен. Дараазында чылын ном үнүп кээрге, ону хоруп каапкан. Ам ол ыыт-даткан чогаалдан Кечил-оол дугайында үзүлдүү номчукчуларга бараалгатпышаан, чээрби ажыг чыл бурушгаар-даа, ооң соонда-даа чыгдынган сактыышкыныардан одуругларны мооң адаанда киирдим.

* * *

Эки турачылар командири

Балдан ашактың улуг оглу чиде берген деп чугаа Улуг-Хем районнуң Хайыраканга ша-даа четпээнде тарай берген. Оон бээр бешалды хона берген.

Сөөлгү үеде Кечил-оол тыва бижикке өөренип алгаш, сумунуң улузун өөредип халып турган кижи болгай.

Азы ол чарык кеже бергени ол бе? Мооң мурнунда Эъжим хүрээзинде бир лама кижиниң дузазы-биле моол бижикке өөренип турган кестирген чүве. Ам Тыва чурту боду бижиктиг апарганда ооң херээ чүү боор. Бодуң база ынча деп турганыгай.

Чок. Кечил-оолдуң ол чарык кежер барымдаазы чок. Сөөлгү катап оон ээп кедирде хувискаалды салуучуттарга болчур дээш, хүрээниң хуурактары-биле салба тутчуп алган келбеди бе.

— Аксың кайыл? Дуймаң кайыл? — деп. Шактар биле Чыргалдан Балдан ашак чеже-даа катап айтырган.

— Таң ыйнаан, билбес бис.

Кечил-оолдуң читкениниге авазы кымдан-даа артык хараадаан. Мурнунда божаан үш уруглары янзы-бүрү аарыгларлан чок апарган болгай. Он беш харга чедир өзүп келген оглу база-ла оларның соон истээри ол чоор бе?

Тоянчы деп атка четтиге каапкан Кечил-оолдуң сураа он шаа хонганда билдине бергеи: ол хар-назынын улгаттырган, революсчу шеригде барган болган.

— Көөрүмге-ле, шеригден халашкан оолдар-биле кады маңнап турар кижи болду. Чамдыкта мени чааскаандырымны ходуйтур тургузуп алгаш, аай-дедир командылааш турептар —деп, ооң эки Сундуй-оолдуң сактып чугаалааны шын болган.

Дурт-сыны кыска, ырбыска оол шеригже тенип чоруй баар деп кым бодаан боор.

— Бир-тээ, шеригзирээн оол болза, азбайын эрттирип алыр боор-тур ийин — деп, Балдан ашак Кечил-оолдуң авазы-биле чугааны түнзээн.

Кечил-оолдуң шеригже дургуннап чораанындан бээр ийи чыл эрте берген. Дургун сураг барган.

— Оглувус шериг-шуруг дээш будула берип-тир — деп, Кечил-оолдуң авазы бир эртен чугаалап эгелээн.

— Барып сүрүп экке, ашак.

Балдан Элегес-Аксында таныжының өөнге хонгаш, Кызыл хоорайга ол бир шак чедип турда халдып келгеи. Делгем Ленин кудумчузун куду эмге-тикчок шериг чыскаалып алган кел чораан. Ашак чоржаң доруг аъдындан-даа душпейн, өрү алзы хаккаш чорупкан. Бистиң оглувус хамык шериг-ниң соонда кылаштап кел чор боор оң деп бодааш, ол ынчанган: шериг дүрүмү өзугаар чыскаалдың бажынга чүгле узун улус чоруур, өскелери соонга чоруур болгай.

— Кайы калгып бар чоруурун ол? — дизе-ле, Хайыракан чүрттүг Сүүр-оол болган.

— Демги кончуг тояанчыны сураглап чоруурум ол-дур ийин...

Чоржаң доруг аът амырай берген: ашактың тепсенири ам-на соксаар.

— Чыдып калган деп чүвезин аа, бо ашактың —диеш, Сүүр-оол бажын чайгаан.— Барып-барып ол хире кайгал оглун кижи чыскаалдың төнчүзүнден дилээр боор бе? Бо шеригниң бажынче хак! Оглуң шупту кижилерниң бажында ак хоолай үрүп чорбадыве.

— Ол чүү ындыг ак хоолай боор?

— Чыдып калган дээнимне шын-дыр ийин... Ак хоолай дээрге, турбаа деп чүве-дир, а турбаа дээрге, хөгжүм-дүр. Сээн оглуңнуң ол ак хоолайы чокта шериг шимчей албас апаар чоор...

Ынча диеш, Сүүр-оол иштинде «Оглу ол хире шыырак хирезинде, бо ашактың шала мугулай деп чүвезин аар» деп бодап каан.

Аай-дедир хаккыланып, тепсенип чораан, Балдан ашак чыскаалган шеригниң бажынга келген. Ол хамык чоннуң мурнунда чораан үш ак аъттың кижини эскерип каан. Оглу чылан ышкаш ак хоолайны сыдымгылаштыр эгин ажыр каап алган чортуп олурган. Кечил-оолдуң мунуп чораан бедик ак аъдынга бодунуң Чоржаң-Доруун дөмейлээрге, элчиген ооң сагыжынга кирген.

Шериг доктаай бээр орта, Балдан ашак оглунуң чанынга чортуп чедип келген.

— Аваң сүрүп кел дээрге, чор мен, аал.

Кечил-оолдуң амыраныдаа хөлчок. Ачазының соглээн сөстерин кулак ыыбыыбиле эрттирипкеш, хөгжүм взводунуң командири С. Г. Коровинге чугаалаан:

— Семен Григорьевич, это мой отец.

Балдан ашак доп-дораан старшина М. М. Мунзуктан дуза дилээн:

— Чүү деп тур бо оол, дарга?

Адашкылар үгле кежээ сагыжынга киир хөөрешкен.

— Сүрүп кел дээрге, кайыын боор, ачай. Ам удавас соңгаар өөренип чоруур деп тур мен.

— Ынчалдыр будалып чоруй баарынга болур бе, оглум? Аваң сеня дээш мецээ-дыш бербестээн — деп, ол оглунга чугаалаан. — Өөренир дээн болза, эки-ле чүве-дир харын. Мен чүү даар ийик мен, аваң кончугдур...

Кежээ ССРЭ хамаатыларының Культура бажынынга шеригниң улуг концерти болур дээн. Ынчангаш Кечил-оол ачазын ынаар чалаан.

Кызыл кедээзинде шыына багай аъдын өртеп кааш, ашак кежээ концертче чорупкан. Чалалга өзугаар келген болгаш, ол мурнуку одурутта бир дарга кижиниң чанынга олурупкан. Ынчангаш бир көөр дээрге, оглу ийи селеме ызырып алган, сцена кырында бо танцылап турган. Буттарын карааннатпышаан, сцена иштинче хандыр кире бээрге, концерттиң удуртукчузу чарлаан.

— «Лезгинка» деп кавказ танцы. Ревшеригниң хөгжүм взводунуң старшиназы Кечил-оол күүседип тур.

Хөгжүм дургедээн тудум. Кечил-оолдуң шимченгири дам бар чытпан. Буттарын олуй-солуй салып, холдарын хөрээнин дужунга деңнештир тудуп турда көөрге, даглыг чүрттүң эзири-ле!

— Сээң бо оглуң кяяа төрүттүнген кижил: Кавказ дагларының баарынга бе, Хайыракан баарынга бе? —деп, Балдан ашактың чанынга олурган дарга кижи оон айтырган.

Чүвениң ужурун орта билбээн ашак:

— Харын кандаай чүве ирги—дей тыртып каан.

Даартазында Балдан ашак чанып кан. А удатпаанда Кечил-оол, Ханды-Сүрүн, Бүрзекей суглар-биле кады Тамбов хоорайда Бирги аъттыг шеригниң кавалерия училищезинче өөренип чорупкан. Ынчан 1935 чылдың сөөлгү айлары турган.

Тамбов училищезинге өөренип турган чылдары Кечил-оолдуң чүрттүлгазында эң уттундурбас чылдар болган. Маңаа Моол Арат Республиканың болгаш оске-даа чүрттарның дайынчылары кээп өөренип турган. Чай дужерге, Тамбовтың аъттыг шериг училищезиниң курсантылары чайгы лагерьлерже көшкеш, Крым, Кавказ ол ынчалдыр аъттыг походтарны кылып турар апаргаи.

Дайынчы амыдыралдың бергелерин Кечил-оол дидими-биле шыдаңып эртип турган. 1936 чылдың төнчүзүнде кончуг эки өөредилгези дээш, Тыва Арат Республиканың ССРЭ-де элчини Седип-оол Токпак-оолович Танов Кечил-оолдуң адын бижээн шакты аңаа тывыскан.

Чайын Кечил-оол өөрү Бүрзекей, Ханды-Сүрүн олар-биле Цна хемниң ыдыынга селгүүстээриниге ынак турган. Бир-ле хүн эштир чернин чанынга ол дээр өөң карактарлыг орус кыска ужурашкан.

— Эй, солдат, бо хемни эштип кежип шыдаар сен бе? — деп, кыс алгыларга. Кечил-оол хая көрүп келген. Бажының алдын сарыг дүктерин суттга оттурүп алган 18 хире харлыг уруг ону кочулай аарак бүдүүлээн.

— Эштип билири бистиң хүлээлгевис болгай. А бо хемчигеште үүү боор. Холдарым-биле ийи-үш кулажылаар мен. Хупурай бер, лагаа безин кылаштап кеже бээр дамырак ышкажыл бо!

Ольга биле Кечил-оол ынчаар танышкан. Оон соонда Кечил-оол улуг-хунуң келирин четтикпейн маңаар апарган. Таныжы кыстың ада-иезин аажок хүндүлээчел улус болган. Кечил-оолду олар дораан Борис деп адап алган.

1938 чылдың июнь 9-та Тамбов хоорайның хамаатты байдалдың актызын бижиир черге ийи чүрттүн — ССРЭ-ниң болгаш Тыва Арат Республиканың — төлээлери Ольга Сергеева биле Кечил-оол Түлүш ботботтарынга ханы ынакшылын өг-бүле тутканы-биле бадыткаан.

Улуг-хуу келирге-ле Бүрзекей биле Ханды-Сүрүн «Кенниви уругнуң амданныг пирожкилерин барып амзаардыр» дишеш. Кечил-оолду амыратпас апарган.

Ол-ла чылын Кечил-оолдарның өг-бүлезиниге ол төрүттүнген. Аваа Володя деп ат берген.

— Ол дээрге делегейге аас-кежикти берген кижиниң ады-дыр — деп, Кечил-оол кат-иезинге тайылбырлаан.

Бир чыл эрткенде Кечил-оол Тамбов училищезин тергиин эки дооскаш, оору-биле кады төрээн Тывазынче чаныып келген. Кадайы, оглу суглар кезек чүрттап олурда, кат-иезин кадай база чедип келген.

Тывага келгеш, Кечил-оол ревшеригниң командылал черинге ажылдап турган. Ол-ла үеде шериг литературазын тыва дылче очулдурар ажылга идепкейлиг киришкен.

Ада-чүрттүн Улуг дайыны эгелээн. Тыва чуртка дээди шериг эртемниг кадрлар улам негеттинин келген. Ынчангаш Тываның нам болгаш чазаа Кечил-оол. Эртине, Норбу болгаш өскелерни-даа Москвада офицерлерниң дээди школазынга өөренири-биле чоруткан.

Кечил-оол ону база-ла тергиин эки дооскаш, Тывага чедип келирге, чазактың тускай доктаалы өзугаар фронтуже эки турачы отряд чоруудар деп турган. Кечил-оолду ол отрядтың командири кылдыр томуйлаан.

Фронтуже чоруурунуң мурнуу чарыында командирниң өг-бүлезиниге уруг төрүттүнген. Ону Зоя деп адап алган. Атты ачазы берген.

Сактыышкыннар

Чыргал Балдановна КЫРГЫС, Кечил-оолдуң кады төрээн угбазы. Кечил-оол 1914 чылда Хендергеге төрүттүнген кижи чүве. Аданевистиң үш уруглары өлген. мен, Севек, Шактаржык, Кечил-оол артыысыс. Кечил-оол 10 харлыг турда, тараа-быдаалыг дээш, бээр кожуп келдивис.

Ооң өөренинчели кедергей кижи. Тыва бижикке Шагаан-Арыгга өөренип алгаш, оон башкылап-даа турду ийин. Лама хүрээзинге база бир кыш өөренгенин сакты-дыр мен. Аңаа чүгле байлар ажы-төлү өөредир чүве болгай, та канчаң ынаар кире тыртып алганы ол чүве.

Дайындан келгеш, чеди ай үезинде Моол Арат Республика кирип чораан кижи. Аяк, бижек, боо, кымчы, селеме дээш хөй-ле белектерлиг кижи чораан. Ол боозу-биле кудугаа терек адын турганын көрген мен. Үш бе, беш бе аттынар ол боозу чоон теректи оттур дээптер чораан. Орус кадайы-биле бистиңге каш-даа катап чораан. Иези аарааш, эмчилер ыыдаваска, бээр чиик машиналыг экелген.

Сундуй-оол Лопсанович ТҮЛҮШ, кады ойнап өскен эжи. Кечил-оол соңгаар өөренип чораан келгеш, мени чедип кел деп чугаа бижээн. Чеде бээримге, мени музыкага өөредип эгелээн. Трубазын үреримге черле хоржок. Бир ай иштинде ону үрүп чадашкан мен. А Кечил-оолдуң мени өөредиксеп алыры хөлчок. Оон эскадронга кирип кагды. Шериг школазын беш демдектерлиг, эки доостум. Лама хүрээзинче ооң мурнунда кады чоруткан улус бис. Мен дургушпашкан мен.

Шеригже хары четпейн чорда-ла чорупкан кижи. Бичиивисте торлаалаар, балыктаар турдувус.

Өлгеи эдеп кижи. Аътка дывылаткан кылдыр кылып каан чораан. Ооң хоорун калбак даш-биле бастырып каан чүве. Бир чыл эрткенде ооң өлгениин чылдагаанын тодарадыр-биле Дажы-Норбу суглар катап шинчилеп турган деп дыңнаан мен.

Кедергей эки аажы чаныг эжим чүве.

Түлүш Алдынмаевна БИЧЕ-КЫС, Ховалыг Терек-ооловна БИЧЕН, эки турачылар. Кечил-оолдуң эзлдек, чымчаа аажок кижи. Сагыш човангыры база кончуг. Арыг-силии кедергей. Амыдыралга ынак. Ындыг-даа эки кижи чок.

Ооң коноводу Тес чүрттүг Аракчаа деп кижи чүве.

Дайындан келгенде Кечил-оолдуң хомудаан сеткили илдеп апарган. Ону чедип үнелевейн турганын билип турдувус.

Сал-ныг-ла кижи. Кончуг аныяк.

Максим Мөңгүжекович МУНЗУК, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң алдарлыг артизи. 1935 чылда-ла боор, өөренип чоруур деп баргаш, музыка взводун Кечил-оолга хүлээдип бергеи мен. Ону шеригге турда шилип алган бис. Мындыг Саая командир турду, Коровин — инструкторувус. Кечил-оол кончуг дүрүн музыка взводунуң старшиназы апарган.

Кавказ лезгинканы танцылаарын артист Кок-оолдан дораан өөрени тыртып алган. Үүү-даа чүвеге дески кижи-ле болгай.

Хартыга дег эрес, кайгамчык кижи.

Агафья Тимофеевна БОРИСОВА, Кечил-оолдуң кат-иези. Кечил-оолдуң бодуунуң хөлчок. Оля уруглары-биле артын каарга, ынчан академияга өөренип турган күдээмге Москвага ужуражып чедип турдум.

Ада-чүрттүң дайынындан балыг-быышкын чедип келген чүве.

Уруум Оля статистика эргелелинге 13 чыл дургузунда улуг экономист болуп ажылдап келди. 1960 чылдың май 1-де өлду.

Кечил-оол өлген соонда Оля аарып-ла, аарып-ла турду. «Мээң ашаамны чиптичер» деп чугаазы-ла ол чүве ийин.

Күдээмни ажаап турда, оон аъды, кижи ышкаш, ыглап турганын эки сактырдыр мен.

Алексей Оолакович ЭРТИНЕ, хоочун башкы. Ол чайын Тываның шериг Ондум аксынче кеже берген турган. Штаб хем кыдыынга чүве. Ол улуг-хунде улуг лейтенант Шилги-Бызаа штаб, мен гарнизон дежурныынга турдувус.

Хундускунуң 4-5 шак үезинде Петренко деп кижи келгеш барды. Удатпаанда Кечил-оолдуң бедик бора аъды эзери чайлы берген келди. Оон коноводу Очур ышкаш чүве, ол аътты тудуп алды. Эзерде бичии хаң бар ышкаш болду.

Шилги-Бызаа-биле нелээ аъттың келген узуне чоруптувус. Бир черде оон шериг куру чыдыр. Оон чанында Кечил-оол боду кожуй берген чыдыр. Оон думчуп кыдыында балыынче култ чажыпкан болду. Аай-дедир суйбап турган, чушкуулуйче ок киргенин тодаратпаныс. Ону артыдын боолаан хевирлиг.

Кечил-оолдуң мага-бодунуң чанынга таныылдаңдыр тургузуп кааш кээривиска, Петренко доңгайын алгаш удуп чыдыр. Шилги-Бызаа оон хол боозун оожум үштүп экелди. Ында чүгле чаңгыс ок арткан болду. Хевиниң кыдыында хан бар болду. Петренко удувушкан. Боозун аппардывыс.

Эгезинде-ле Кызылче телефонношкан үүне. Штаб даргазы Лопсан-Балданның ийи оралакчылары ол-ла болгай, Петренко биле Кечил-оол.

Кечил-оолдуң майор эргезин улуг лейтенант чедип балырып каапкан турган.

Кежээ боо ашталгазының үезинде Петренко бис инни ыыгырты берди. Ынчаар ооң хевинде ханны ыыгыр көрдүвүс. Боду халаг эзирик болгаш, оозун эскербээн.

Кечил-оолдуң адъютантызын ону чааскаандырарын чоп каапкан сен дээш сыңдырарывыска, «Кечил-оолдуң дужаалын күүседип, чорүй барган мен» диди.

Ол-ла кежээ Петренкону Кызылче аппарды.

Кечил-оолду хоорвүүтүү. Оон аъдын беш адырлыг чонактар-биле каастаан. Коноводу ол аътты чедип алган чорду.

Чугаа-соттуг, кончуг-тунмас, кончуг-ла эки кижи чүве.

Уруу алазын, оглу иезин доозун чорду.

Барымаа **Лопсановна ДАЖЫ-НОРБУ, ветеринер.** Аңым 1946 чылдың июнь 10-да кижи холуудан барды.

* * *

Шоолуг шараан төөгүнү тургузуп чадажып чораан, бот-боттарывысты чемелеп турбас болзувусса эки боор. Шупту демнежип турган, төөгүнү шыныы-биле тургузбас болзувусса, бистиң келир салгалывыстан өөрүп-четтиришкин маңаан хөрээвис чок.

Кодур-оол ОЮН.
«Шынның» корреспондентизи.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР БОДАНЗЫН

Бистиң «Тере-Хөл» совхозтуң Балыктыг малчынларының чайлаа болур Тарыс деп онзагай чараш, чурумалдыг чер бар. Чайын аалдар шупту Тарысче көжүп барып, хөй чүзүн малын семиртип чайлаар, онза-ла чер. Ая-мен, балык-байлан-биле байлак оран чүве. Ылангыя чараш киш, тарбаган-биле шуут онза байлак чер. Ол ышкаш буур-булан, элик-хүлбүс, чер хаваны, сыын-мыйгак турлаа-ла болгай. Ынчаарга Тарыс аржааны оларга суксун-суггат болган.

Күс болур-ла, хамык анчылар ол-ла Тарысче шуужүп турып бээр. Бо арай-ла мээн сагыжымга таарышпас боорга бо үүлдү бижидим. Он ай үнду, үнмеди бе, шупту Тарысче аңнап, «аъттанып-тар-дыр бис». Бо анчылар канчаар аңнаар деп бодаар силер? Ол черниң ховар чараш аңнарының санын кижи бүрүзү шыдаар шаа-биле эвээжедип-ле турар, ол-ла, Чамдык анчылар арта керээ-даа чараш албайн чоруп турар болдур эвеспе. Оон башка анчылар хуралын (слёдун) манап алгаш аъттанып тургу дег. Ылангыя алды дээр чараш, ховар аңны чылдын-на өлүрүп, кырып турун бээривиске, ол ан черле өзер бе? Берге-ле боор. Олар өлүрген аңының кежин өскээр, «кара рынокче» садып турары чажыт эвес. Чамдыктарында керээ чок болгай. Олчазын дорезинин олук-тывыш конторазынче дужаан турар улус ховар-ла боор.

Бо хевир-көруштүг чайлаг черге мен бодаарымга, бир бе, азы болур болза ийи чедир егерьден тургузары чугула. Күзүн ынаар шуушкан анчыларны хышап, хайгаараар кылдыр. Төтчеглекчи анчыларның аттарын борта бижиир дээрге даизы узаар. Мен безин чамдызын билир мен. Чылдын-на чаңгыс ол-ла Тарыс иштеп, хөйү-биле ыырып турун бээр болза черле үүле будер бе? Ам бир каш чылдан ол чараш ан ам шуут чидер боор (!).

Чогум ол Тарыста дии ховар турар чер. Колдуунда алды-киш-биле бай-байлан. «Анчыларның» аттарын бо чагаага амдыызында биживедим. Бир эвес бо материал солунга үнер болза, номчуп, танышкаш бодазынаа...

Сергей СУРУНГУР.
Балыктыда хойжу.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң эолчеглиг хуралыга чамдык чугула айтырыгларны чугаалажып көрген. Ол айтырыгларның бирээзи — чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң экономиктиг чаа байдалга ажылдаарынга база рынок харылзааларынче шилчилгеге белеткел канчаар чоруп турарынга доктааган. Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынын, оон адырлары, бүдүрүлгелерни рынок экономиказының байдалынче шилчидериниң белеткел ажылдарын боттандырып турарын ацаа айыткан. Районнарның бүдүрүлге эргелелдериниң материал-техниктиг курлавыры, шалыҥ төлевириниҥ фондузу база кол чепсек-херекседдери-биле республика каттыжыышкынының филиалынга хүлээдип берген. Фондуҥ эргилделиг болгаш кол ажыглалынга, бот-үнезинге анализти кылып чоруткан. Эргелелдиҥ төпчүдүлгезин эде кылыр хемчеглер алдынып турар. Ол чер амыдырал хандырылга бүдүрүлгелерин материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырар коммерциал албаныҥ төвү болуп тургустунар.

Каттыжыышкынның адырларында ажылдың тургузуун чаартырының организастыг ажылдары кылдынып, чарыгдалды эвээжедириниҥ сүмелери ажылдаттынып, чоннуҥ хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрерин организастап, орулгалыының деҥнелин бедидериниҥ ажылдары чоруткунуп турар. Ынчалзажок чамдык удуртукчулар амыдырал хандырылганы эде тургузар ажылга кошкак белеткелдиг болган. Ажылдың чаа хевирин сайырадырынче сонуургалы чок болуп, көдээде амыдырал хандырылга бажыҥнарының база комплекстиг хүлээп алыр пунктуларның ажылын бүгү талалыг болгаш бедик деҥнелдиг болдурарының сүмезин белекевээн. Оларның хөй кезии район бюджединиҥ күрүне дузаламчызы-биле орезин дүглаарын бодап турар.

Рынок экономиказыынче шилчилге үезинин нарын байдалдарын барымдаалаш база чоннуҥ амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының директорлар чөвүлелиниҥ шинтпирин ёзугаар ол каттыжыышкынны хевээр арттырар болгаш бодунуҥ чагыргазында турар бүдүрүлгелеринге чаҥыс аай экономиктиг база техниктиг политиканы чорударынга оны чугула деп санаан. Тыва АССР-ниҥ чоннуҥ амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынынга (С. К. Буянды) амыдырал хандырылга бүдүрүлгелерин рынок экономиказынче шилчиринге база чаа экономиктиг байдалга ажылдаарынга белеткелди дүргедирин дааскан. Рынок экономиказының үезинде орулгалыын бедидер, чидириин эвээжедир хемчеглерни ажылдап кылыр методиктиг болгаш практиктиг дузаны каттыжыышкынның специалистери көргүзер ужурлуг. Райкүүскомнар-биле кады хоорайларның, районнарның девискээлеринде турар амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниҥ рынок экономиказынче шилчилгеге белеткээринге ай хуусаалыг үени берген. Амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниҥ онзагай хевирлерин өөренип көрүп турган ажылдың организастыг талаларын тодарадыр. Ол бүгү ажыл-чорудулга күрүне дузаламчызы чокка кылдынмас болза, шилчилге үезинде тус черниҥ бюджединдеи дуза чедирерин көөр ийикпе, азы бүдүрүлгени шуут чок кылыр, чок болза хуу өнчү кылдыр садар ийикпе. азы өске бүдүрүлгелерже бериптер хемчегни алыр. Чоннуҥ амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниҥ рынок экономиказынче шилчилгеге белеткел чадазы 1991 чылдың январь 1-де доостур.

Тыва АССР-ниҥ Күрплан комитеди амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниҥ чурттакчыларга ачы-дуза чедирилгезиниҥ чагыгларын күүседи́ринге өлүк-тывыш, алгы-кеш, дүк, тудуг материалдары болгаш продукцияның өске-даа хемчеэлдеринге девискээр чагыгларын 1991 чылда эде көөрүнүҥ чугулазын ол хуралга демделээн. Каттыжыышкында кирип турар бүдүрүлгелерни шилчидери-биле чергелештир районнарның бүдүрүлге эргелелдери болгаш идиктер септээр болгаш даараар «Тувашвейобувьсыт», амыдыралдың нарын дериг-херекседдерин септээр «Тувателерембыттехника», чурук тырттырар болгаш амыдыралдың өске-даа янзы-бүрү ачы-дузазын чедирер «Тувафоторазнобыт» база бүдүрүлге-техниктиг комбинат дүжер.

РСФСР-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ 1990 чылдың сентябрь 27-де үндүрген «Тыва АССР-ниҥ 1991—1992 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниҥ дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле ажылдарның планын Тыва АССР-ниҥ Күрпланының кирип келгенин ёзугаар ацаа бадылаан. Оны чогуур хуусаазында боттандырарын хандырары министерстволарның болгаш ведомстволарның, бүдүрүлгелериҥ болгаш организацияларның удуртукчуларының хүлээлгези.

Ол-ла хуралга республикада автоаварияларны көвүдеп турарын база чугаалашкан. Автотранспорт бүдүрүлгелериниҥ удуртукчулары, күрүнеҥ автоинспекция органнары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниҥ күүскомнары Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ «1990 чылдың август 25-те Чадаанага болган орук-транспорт болуушкунунуҥ дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле хемчеглериҥ сула болганын Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлели демделээн. Пассажир АТБ-ниҥ чолаачызы Э. С. Ооржак 1990 чылдың октябрь 25-те Аржаан суурдан Туранче кел чорааш, машиназын аңдарган түнелинде, бир кижи өлген, 19 кижи янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган. Оон чылдагаанын сайгарын көөрге, орук-транспорт шимчээшкининиҥ дүрүмүнде шыгыы хажыдыышкыннар турганы илерээн. Ол автобузу үреликтиг нормазындан ажыр кижилер база олурткан болган. Ук автобустуҥ чолаачызы оон мурнунда-ла орук дүрүмү үрээни дээш база хемчет алзып турган. Чамдык пассажирлер автобуска эзирик чораан. Бо болуушкын пассажир АТБ-ниҥ техник албаныны, контроль-хыналда болгаш «Тыва автотранспорт» каттыжыышкынының орук шимчээшкининге озал-ондак болдурбас албаныны сула ажылындан болган деп демделээн. Тыва АССР-ниҥ Иштики херектер министерствозунуҥ Күрав-тоинспекция килдизи болгаш оон кезектери орук шимчээшкинин организастаарда багай ажылдап турар.

Чурумну суларатканы болгаш хыналданы кошкатканы дээш автомобиль транспортунуҥ Тыва девискээр бүдүрүлге-техниктиг комбинатының чиҥгине директору Н. Б. Дьяковту айыткан. Пассажир АТБ-ниҥ директору В. В. Бойкога доҥгулда берген.

Улус депутаттарының Бии-Хем район Советиниҥ күүскомунуҥ орук-транспорт болуушкунун болдурбас талазы-биле ажылын сула деп көрген болгаш чогуур хемчеглери алыр дугайында айтырыгны күүсөөн хуралыга көөрүн сүмелээн. Тыва АССР-ниҥ Иштики херектер министерствозунуҥ КАИ килдизи (Д. Дажимба) райкүүскомнар транспорт бүдүрүлгелериниҥ удуртукчулары-биле кады орук-транспорт болуушкуннарын болдурбас талазы-биле немелде хемчеглерни алыр хүлээлгези.

Сөөлгү үеде республикага өрт үнер чорук көвүдээн. Ол талазы-биле айтырыгны база чугаалашкан. Өртке удур камгалал чепсектери чедишпейн турарындан база кижилерниҥ серемчилел чогундан өрттер хөй болуп турарын хуралга демделээн. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниҥ күүскомнары бүдүрүлгелериниҥ уставын даҥылаарда, өрт дүрүмнериниҥ негелдезин барымдаалавайн турар. Тываның геология экспедициязының бо чылдың октябрь 12-де «Таврия» кооперативке садыпкан гаражы октябрь 18-те өрттенген. Гараж автомашиналар турарынга таарыштынмаан, күрүнеҥ өрт хайгаарал черинден кандыгдаа чөпшээрел чок, өртке удур бөдүүн дүрүмнер безин сагыттынмаан. Ацаа кыварчаар материалдарның шыгжаар дүрүмнери база сагыттынмайн барган. Орта арагалаар таварылгалар тургулаан. Геология-шинчилел экспедициязы черде ажылдарындан келгеш, хамык техниказын эрги гаражка тургузуп каан турган. Тываның геология-шинчилел экспедициязының начальниги В. Л. Авруцкийниҥ, ССРЭ-ниҥ Эртемнер академиязының Сибирь салбарының Тывада комплекстиг килдизиниҥ директору В. И. Лебедевтиҥ ажылынга харыысалга чок болганын Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлели демделээн. Өртүн үнген чылдагаанын өстеп-тыварын болгаш буруулуг улустарга шыҥгыы хемчег онаарын Тыва АССР-ниҥ Иштики херектер министерствозунга (В. Б. Кара-Сал) дааскан.

Өрт инспекциязының ажылын хайгааралга албааны дээш Иштики херектер министерствозунуҥ өртке удур килдизиниҥ начальниги М. И. Калугинни сагыдырган. А министерстволарга болгаш ведомстволарга Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ 1985 чылдың ноябрь 20-де үндүрген «1986—1990 чылдарда Тыва АССР-ниҥ министерстволарының болгаш ведомстволарның база райооркүүскомнарының өртке удур хемчеглериниҥ кол планының дугайында» доктаалын, а ол ышкаш 1987 чылдың апрель 27-де үндүрген «Тыва АССР-ге өрт айыылын болдурбазын күштелдирер хемчеглер дугайында» доктаалын хажык чок боттандырарын дааскан. Кооперативтериҥ болгаш бичин бүдүрүлгелериҥ бүрүткелин кылырда, улус депутаттарының район, хоорай Советтеринге уставты хайгааралга алган турарын дааскан.

Үстүнде айтырыглар-биле чергелештир «СПИД аарыгны болдурбас дугайында» ССРЭ Хоойлузун канчаар боттандырып турарын база чугаалашкан. Тыва АССР-ге ол аарыгны болдурбас талазы-биле хемчеглер көрдүгенин хуралга айыткан. СПИД аарыгга удур демисел чорудар комиссия тургустунган. Улус депутаттарының район болгаш Кызыл хоорай Советтеринге ындыг комиссияны 1990 чылдың ноябрь 20-ге чедир тургускан турарын дааскан. СПИД-ке удур профилактиканы чорударын болгаш амыдралдың кадык хевирин пропагандалаарын күштелдирерин, чер-черде санитар хайгаарал черлериниҥ харыысалгазын бедидерин, СПИД-ке удур төптүҥ тудуунуҥ документилерин белеткээрин дүргедирин, Чадаанага, Ак-Довураккa, Самагалдайга районнар аразынык лабораторияларын ажыдар хемчеглерни алырын Тыва АССР-ниҥ кадык камгалал министринге (Б. М. Чутлур) дааскан.

СПИД-ти профилактикалаар айтырыглар талазыбиле кадрларны белеткээрин, СПИД дугайында лекцияларны бүгү өөредилге черлериниҥ программазына киперин Улус өөредилге министерствозунга дааскан.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ЧАА ЧЕМПИОН

Хол бөмбүү

Хөл бөмбүүнге эоналар аайы-биле болуп эрткилээн маргылдааларның тиилекчилери сес команда Кызылга чыглып келгеш, чемпион ат челип алырының ужуразыышкынарынга киришкен. Маргылдаа дөрт хүн уламчылааш доозулган. Кайы районнардан командалар келгенин, оларның түңнел оюнларга белеткелинин деҥнелин республика чемпиону ат дээш сөөлгү хүн командалар аразында маргылдажып эгелей бергенде, Тыва АССР-ниҥ Спорткүркомунуҥ даргазының ораакчызы Л. С. Седиптен айтырдым. Лазо Семёнович мынча диди:

— Бо маргылдаада Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Таҥды, Тожу, Мөөгүн-Тайга районнарның спортчулары киржип турар. Оон ангыда өөредилге черлерин — Кызылдың башкы училищезинин, а күш-ажылчы коллективтерин — геологтар командалары төлээлеп келген. Бир демделеп каар чүве бар. Ол болза, хоочун геолог спортчулар республика чергелиг маргылдааларга доктаамал киржип турары. Назы-харыы улгады берген бо хөрээжеңе кижилер бодунуҥ төрээн коллективиниҥ спортчу адынга төлептиг болуп, үргүлчү-ле шаҥналдыг черлерден куду ойнаайн келдилер. Оларны бо удаада мактап каары артык эвес боор. Оон ыңай база бир чаа команда көстүп келгендир. Спортка ынак, ацаа сундулуг кижилер мооҥ мурнунда чылдарда Таҥды районуҥ командазы республиканың түңнел оюннарына киришпейн турганын билирлер. Ам бо арткан дөрт команда аразында ойнап тур. Бо коллективте эки ойнаар уруглар бар-дыр. Черле ынчаш, командаларның ниити белеткекели, техниктиг аргалары мооҥ мурнунда чылдарга деннээрге, өскен-дир.

Бо сөстерниҥ бадыткалын эрткен дыштанар хүннерде «Тыва автотранстың» «Автомобилист» культура-спорт комплекизинге чеде берген көрүкчүлер көрген. Оларның мергежилин сонуургап чеде берген кижилерни хей-аът киире бээр күштүг кагыглар кылыр халдакчылар, «өлүг» бөмбүктү өрү көдүрүп эккээр камгалакчылар, чай аразында мегелей кааптар кажар кыстар команда санында бар болган.

Сөөлгү хүн дөрт команда арткан. Баштай шөлге Таҥды-биле башкы училищезинин командалары ойнаан. Таҥдылар, шынап-ла, кошкак эвес ойнаарын ацаа көргүскен. Ынчалза-даа ийи-чаҥгыс кижилериҥ эки ойнаарын өскелерге деткип шыдавайн барган. Келир үениҥ башкылары — Ирина Доҥгак, Саяна Хомушку, Ангыр-Чечек Кара-Сал олар баштаан уруглар кончуг эки ойнааш, удурланыкчызын 3:0 санга чиик уткан.

Дараазында Чөөн-Хемчик биле геологтар командалары ужурашкан. Олар шөлге үнүп келири билек мындыг чугаалар дыннадым: «Геологтар кыраан-дыр, кыраан. Оларда чүү боор. Бо аныяк уруглар оларны ша-даа чедирбес болгайлар аан». Оон кожазы ора: «Оо, ынча диве. Баштары көк-даа болза, утбаларыңар ойнап турда, айыылдыг-ла болдур эвеспе». Шынап-ла, ол команданы составында елды кижиниҥ үжү улгады берген, үжү база-ла ындыг-ла аныяк эвес болду. Ол хирезинде-ле олар баштайгы оюнда чөөн-хемчикчилерни удуп алыр часты. Сан мырыңай 14:7 апарган. Чүгле ынчан чадаанажылар «оттуп» келдилер. Чаҥгыс-ла сан артарга ынчаары ол ийикпе, азы ам удук бистин деп бодалга алзыкканы ол ийикпе, геологтар бөмбүктү удаа-дараа «чип» эгеледилер. Ол арызында көрүкчүлер база хөлзей берген: чөөн-хемчикчилер күштүг кагыглар кылырга-ла, адыш часкаашкынары, оларны хей-аът киргеи үнвер залга чаҥгыланып, геологтарның тура-соруун ала-чайгаар-ла куду база берген ышкаш апарды. Көрүкчүлер чадаанажыларга ынчаар «дузалады». Сан 1:0. Ийиги оюнда геологтар боттарын холга ап, байлак дуржулгазының ачызында тиилеп алды. Ынчалза-даа бо ужуражылгага оларның чаҥгыс тиилелгези ол болган. Дөртку оюнда улуг назылыг угбаларның турупканы илдеп апарды. Олар ынчан шудургу удурланыышкын кылбаан.

Республика чемпиону ат дээш түңнел оюнга Чөөн-Хемчик биле Кызылдың башкы училищезинин командалары ужурашкан. Баштайгы ийи оюнга чөөн-хемчикчилер улаштыр уткан. Чемпион атка чедир чаҥгыс-ла базым — бир удуг кылыры арткан. Оны олар күүседип алырының кандыг-даа аргазы турган. Чүге дээрге училищениҥ командазы үш улаштыр тиилээр болза, чүгле ынчан чемпион болур. Айтырыг берге, нарын апарганын, харын-даа болдунмайн барып болурун олар эки билип турганнар. Ынчалза-даа келир үениҥ башкылары ол сорулганы дайынчы ёзу, туруштуг чоруу, тиилелгеже чүткүлү-биле ажып шыдаан. Ылангыя мааа өскелерден ылгай, онналап демдеглеп каар бир ойнакчы бар. Чемпионат үезинде көрүкчүлерниҥ эң-не бедик үнелелин ол чаалап алган. Оон адын Ирина Доҥгак дээр. Ирина камгалаалга-даа, халдап кагарынга-даа бир дески ойнаар — кылбазы чок кижи дизимзе частырыг черле болбас. Оон күштүг катыглары, бүүрелдиг чоруу өске эштерин хей-аът киирген. Түңнел бо-дур: олар сөөлгү үш оюнга чөөн-хемчикчилерни улаштыр уткаш, ол коллективтиҥ төөгүзүнде бир дугаар республика чемпионнары болган. Ол — улуг чедишкин-дир.

Ол команда Тыва АССР-ниҥ Спорткүркомунуҥ кубогун чаалап алган. Ойнакчыларга тус-туе шаҥналдарны тывыскан.

— Бистиҥ училищениҥ командазы хоорайның аҥгыаҥы өөредилге черлерикиҥ төлээлекчилериннен тургустунган — деп, чемпионат төнген соонда айтырыг салырымга, команданың тренерлериниҥ бирээзи Виктор Туров чугаалаш, уламчылды: — Командада кол өзем 10 кижи бар. Башкы училищезин 6, артканнарын ураа чүүл, медицина база профессионал-техниктиг училищелериҥ спортчулары төлээлеп турар. Чаа чемпионнарның аттарын адаайн: Ирина Доҥгак, Саяна Хомушку, Ангыр-Чечек Кара-Сал, Аяна Бадарчы, Урана Монгуш, Алёна Монгуш, Айлана Тоглакпан, Туя Ооржак, Оксана Ооржак.

Чемпионатка ийиги черни Чөөн-Хемчиктиҥ, үшкүзү Таҥды районнарының командалары эллээн.

Шаҥгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр).

ФИЛИАЛГА БАЙЫРЛАЛ

Красноярскиниҥ көдээ ажыл-агый институдунуҥ Кызылда филиалынаҥ улуг залынга ацаа өөренип кирген аныяктарны студентилер кылдыр хүлээп алырының байырлалынга хөй кижи келген. Ханаларда аныяк-өскенге чедишкиннерни, ачы-буянны күүсөөн кыйгырыгларны, Тывада хоочун салгалдың кижилериниҥ фото-чуруктарын делгээн.

Эгелээр мурнунда баянның чараш аялгалары институтуҥ залынга куттулуп турду. Каас-чараш кеттинген оолдар, кыстар мурнуусче эртип турлар. Байырлалдың аялгаларын олар таалап дыннавышаан, кады ырлажып, арыннарынга өөрүшкүүнү, хүлүмзүргүҥ куттулдур ойнап турдулар. Бо өөредилге черииниҥ башкыларының хөй кезии база мында келген.

Көдээ ажыл-агый институдунуҥ Кызылда бо филиалының чедишкиннери эвээш эвес. 1984 чылдан эгелеп тускай эртемниглерни белеткээн. Доозукчуларның хөй кезии Тываның районнарында ажыл-агыйларда ажылдап турарлар. Бо чылдың декабрьда бо дээди өөредилге черии доозун үнерлер бар. Мында үзбек, орус, тыва дээш, он ажыг нацияның төлээлери башкылап турар.

Бо чылын өөренип кирген оолдар, кыстар Таҥдыда Салчак Тока аттыг совхозка картофель ажаап алырынга дузалашкан. Бир ай ажыг хуусаада ажылдаш, өөренип кирипкеннер. Олзының кызымак ажыл-ижин ол совхозтуҥ удуртукчулары үнелеп демделээн. Институттуҥ бо байырлалының кол айтырыы—бирги курсчуларны дээди өөредилге черииниҥ студентилери кылдыр хүлээп алыры. Ол дугайында филиалдың деканы Н. Б. Тыртык-Кара чугаалааш, курстарның өөредилгезинге база ажыл-ижинге чамдык бурунгаарлаашкыннарын онзалап демделээш, үшкү курсчулар эң-не организастыг, быжыг сагылга-чурумнуг-дур деп үнелээн.

Совет Эвилели — бистиҥ ниити бажыңывыс дээрзин кижи бүрүзү сагыш-сеткилинде бодап, оны хүндүлеп чоруур ужурлуг. Ынчангаш бирги курста бо чылын өөренип кирген үүс беш оолдар, кыстар бо интернационалчы коллективке байырлалдыы-биле кирип турарын бүгү амыдыралында утпазыннар. Ол дугайын агрономия факультединиҥ деканы Хамид Ахметович Бараев байыр чедирип чүве чугаалааш, демделээн. Ол башкы бирги курстуҥ оолдары, уруглары дээди өөредилге черинге студентилер кылдыр байырлалдыы-биле кирип ап турарын дыннадырга, адыш часкаашкынары залга чиртилээн. Ол келир үениҥ тускай эртемниглеринге студент билеттерни база тураскаалдыг кожааларны тывыскан.

Студентилер дээди өөредилге черииниҥ улуг эжиин ажыдып киргенинге өөрүшкүзүн илередип, башкыларга өөрүп четтиргениниҥ чылыг сестерин чугаалап турдулар.

Директорнуҥ ораакчызы Валентина Хертековна Кара-Салдың, профвилел обкомунуҥ харыысалгалыг секретары Дадар-оол Сандый-оолович Оюннуҥ, Тыва АССР-ниҥ алдарлыг агроному Ольга Павловна Чуеваның студент болганнарга байыр чедириишкиннериниҥ соонда, солун концерт болган. Салчак Тока аттыг совхозта Культура бажыңының бот-тывынгыр артистериниҥ танцыларын болгаш оон өскедаа күүселделерин байырлалдың киржикчилери сонуургаан. Оларның концертин Элегестиҥ Культура бажыңында уран чүүл удуртукчузу Любовь Макаровна Доржу удуртуп келген. Дискотека болган. Оюнларны база уламчыланнар.

ЧУРУКТАРДА: институтка байырлал үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҥ сөзү, фотолары.

ЭҢ ХӨЙ САННЫ АЛГАШ...

Боодалга

ДОСААФ эге организацияларының болгаш ачылар, балыкчылар ниитилелиниҥ коллективтериниҥ аразында биче калибрлиг винтовкадан кара боолаарынга хууда болгаш команда талазы-биле бирги чер дээш маргылдаа Кызыл хоорайга болуп эрткен. Маргылдааны Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга турасказткан.

Маргылдаага 42 командадан 126 спортчу киришкен. Демисел чидиг болган. Оон түңнелинде ниитизи-биле 283 санны алгаш, Кызылдың чылыг-электри төвүнүҥ командазы бирги черни эллээн. Оон составынга П. Попов, П. Терентьев, Н. Емельянов олар кирген. Маргылдааның тиилекчизи командадан 5 сан чыдып калгаш. Кызылдың автоорук техникумунуҥ коллективи ийиги черде болган. Үшкү черни «Каа-Хем» хөмүр даш разрезиниҥ командазы эллээн.

Хууда бирги чер дээш болган маргылдаага автоорук техникумунуҥ адыгжызы С. Козловский тиилеп үнген. Ол 100 сандан 96 санныг болган. Кызылдың чылыг-электри төвүнүҥ төлээлекчилери П. Попов биле П. Терентьев 95 санныг болуп, ийиги, үшкү черлерни үлешкеннер.

Маргылдаалар үезинде 38 кижи разряд нормаларын дужаап алган.

Сөөлгү чылдарда боодалга спорту массалыг чоруун чидирип бар чыдар. Бо маргылдаага 200 организацияны чалаан. Келгени чүгле 42. Бүдүрүлгелер — аэропорт, АТБ-2, АТБ-3, Пассажир АТБ-зи, автосептелге заводу, Садыг министерствозунуҥ АТБ-зи, Респотребсоюзтуҥ АТБ-зи боттарының командаларын кириштирбээн. Бо бүдүрүлгелериниҥ удуртукчулары идепкейлиг болгаш негелделиг чоруун көргүссе эки боор.

Алексей ЕФИМОВ.
Кызыл хоорайның ДОСААФ хооркомунуҥ даргазы.

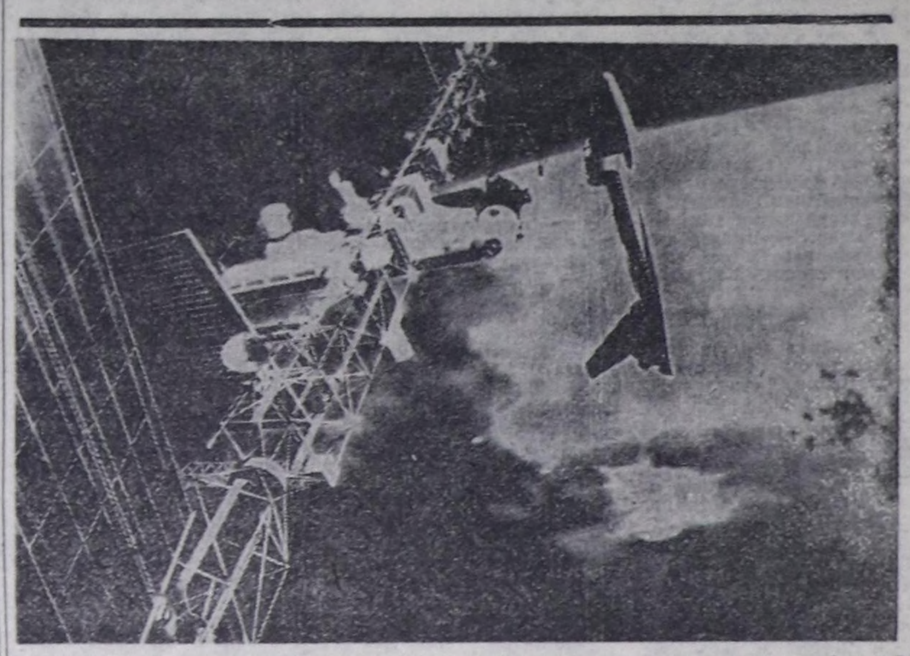

АКШ-тың аэронавтика болгаш космос делгемнерин шинчилээр талазы-биле национал эргелели (НАСА) «Шаттл» хевириин корабльдерин космос делгемнеринче салып үндүрерин, «Марс обсервер» станциязын Марсче чорударын бетиле дизе ийи чыл дургузунда соксадыр ужурга таваржыр апаар деп, ук эргелелдиҥ төлээлекчизи медеглээн. Чылдагааны: АКШ-тың конгрези болгаш администрациязы космос делгемнеринге шинчилел ажылдарын чорударынга акша-хөреңгини амгы болгаш келир сан-хөө чылында тускайлап бээр дугайында айтырыгны бо чылдың октябрь 15-ке дедир шинтпирлээр ужурлуг турган. Ынчалзажок бо айтырыг шинтпирлеттинмээн.

Эргелелдиҥ ажыл-чорудулгазынга акша-хөреңгилериниҥ чедишпезин чайладыр дугайында айтырыг база амга чедир кордунмээн деп, төлээлекчи медеглээн. Ол дугайын НАСА-ның тускай илеткелинге база айыткан. Ацаа акша бээрин федералдыг чазак кызырар болза, шинчилел ажылдарынга аар ужуктарлыг болур дээрзин НАСА-ны ол-ла илеткелинде оон ыңай демделээн. Келир сан-хөө чылында 15 миллиард 100 миллион долларны бээрин эргелел дилээн турган. Ынчалзажок оон бюджедин 8 миллиард долларга чедир кызырарын АКШ-тың конгрези планнап турар.

Акшаландырыышкынны ы и хемчээлин шак ынчаар кызырар болза, физика болгаш астрономия талазы-биле хөй шинчилелдерни кылырындан НАСА ойталаар бодап турар. «Спейс пьюс» солуннуҥ бижээнин ёзугаар алырга, космоска советамерик кады кылыр шинчилелдер база соксаарының айыылынга таварышкан. 1994 чылда Совет Эвилели автоматтыг станциязын Марсче салып үндүрериниҥ АКШ-тың космос шинчилекчилери киржир бодап турар.

ЧУРУКТА: Чер чоогунуҥ космос делгемнерин шинчилээр талазы-биле НАСА-ның программазын шиҥгээдип ап турарын чурукчу ынчаар көргүскен. Ол программа күүсеттинмес чыгап турар.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ШАГДАН БЭЭР БОДААР ТУРГАН

Чоокта чаа Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Михаил Чамыяңның чагаазы келген. Оон кол утказы мындыг: Чамыян бодунуҥ эжи кижиниҥ өөнүҥ иштин ажаажып чорааш, В. Ш. Көк-солдуҥ хөөрүнүҥ үрелип, харын мырыңай өжегерээн үрээнин сеткилиниҥ ханызындан хомудап көргеш, чемчег алырын театрның директорундан дилээн. Бо айтырыгга харыылаарым болза, Тыва АССР-ниҥ Театр ажылдакчыларының эвилели деп тускай хөй-ниити организациязы ажылдап турарын авторга болгаш еске-даа чонга тайылбырлаайн. Ол орган 1987 чылда театр ажылдакчыларының ниитилелиниҥ баазазынга үндезилеттинин тургустунган. Ол боду баштаар черлиг, библиотекалыг, сан-хөөлүг. Ол Москваның Театр ажылдакчыларының эвилелинге чагыртыр, оон акша-төгеринкти алыр. Бистиҥ кежигүннеривис саны 60 кижи, ол дээрге режиссёрлар, балетмейстерлер, артистер-дир. Эвилел боттарының кежигүннеринге чылдың-на 1000 ажыг рубльге дузаламчыны чедирип турар. Чурттуҥ кайыдаа булуннарынче дыштаныр путёвкаларны алыр, кежигүн кижилериниҥ аарааш эмиедиринге, азы өлгенде ажаарынга база дузалаар. 1990 чылда 200 мың рубльди бажың тударынга алдывыс. В. Ш. Көк-оолдуҥ, О. Д. Намдараныҥ, И. С. Забродниниҥ тураскаалдыг мемориалдарын бо хүннерде чурттап турган бажыңнарынга азары-биле белеткеп турар, оон өртек-үнезин база РСФСР-ниҥ театр ажылдакчыларының эвилели берген.

1991 чылда В. Ш. Көк-оол биле О. Д. Намдараныҥ хөөрүнге тураскаалдар тургузар акша-хөреңгини база чөпшээрээн чүве. Алдар-аттыг артистериниҥ хөөрүн, ат-алдарын мынчага чедир манап орбайн, шагдала кылдырып алыр арга турган чүвени ажыглаваанны хомуданчыг. Оон ыңай бистиҥ эвилеливис шылгараан артистерге ат тыпсыр, шаҥнап-мактаар талазы-биле республиканың-даа, Москванын-даа хамаарышкан органнарынче дорт үнер эргелиг. Бо хүннерде театрның специалистериниҥ дилээн ёзугаар бөлүк артистерге ат тыпсыры-биле бистиҥ баштаар черивис шинтпирни үндүргеш, чогуур органнарже киргеи.

Эвилел боттарының хоочуннарын база утпаан, оларның пенсиязынга немелдени 1989 чылдан-на төлеп эгелээн. Оны база театр ажылдакчыларының эвилелиниҥ айтыышкынын ёзугаар тускай саавырны барымдаалап кылган. Аныяк эвилелдиҥ кылып чорудуп турар ажылдарын кысказыбиле чугаалаарга мындыг. Рынок системазынче кирерде, эвилел бот-тускайлаҥ акшаланыышкынче кирер. Ынчан бүгү тургузуувус бир янзы оскерлир.

Дадар МОНГУШ.

Тыва АССР-ниҥ Театр ажылдакчыларының эвилелиниҥ харыысалгалыг секретары.

УРАН ЧҮҮЛДҮҢ БАРААЛГАДЫГЛААРЫ

«Ээлдек шыңгырааш». Ындыг аттыг, эргим болгаш уян шимчээшкиннерлиг танцы-самны кайгамчык ойнаар уран талантылыглар бар. Ону сонуургап көөру—көрүкчүте улуг таалал. Бо танцыны аныяктар эптиг-ээлдек ойнай бээрге, ыңгырадыр агып чыдар тайга хемниң кара суу дөвүнчүк куду чүгүрүп бадып чыдары сагышка кирер. Челер аттыг чиигі-биле терек сигенин хөлбеңнедир челзип эрткени чуруттунар. Чалыы кыстың ээлдек холдарының эргим, уяны-биле сени уткып алырынга дөмейлежир. Ыңгырааштыг коңгулуурларның ыыдынга арыг, кылаң өткүт үннүг сыгыттың аялгалары аяннажыр. Ээлдек шыңгырааш эриг баарлыг чараш кыстың ойнаар самы-дыр. Ол кыстың уран холдары оран-чүртту эргий тудуп, уран чурулганы кыла каап турганзыг.

ЧУРУКТАРДА: бистің филармониявыстың уран талантылыг кыстары «Ээлдек шыңгыраажы-биле» Тываның найысылалының көрүкчүлеринге аян тудуп турган үези; Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының талантылыг артистериниң ойнап турары моон эскерип каар боор силер, хүндүлүг номчукчулар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ШЕГЛИГ БОЛЗА

«Дайылдажып,
чокшуп,
кыржып турар чер» деп
Дааштай аткан
данчыылар дег
шуугашканга:
«Удувайн,
балды хойлап хонар
бис...» дээн
Улаараанзыг,
аксы көвүк чалчаачылар
Ушкашкаштың,
үгер боо дег
көргүрээр боор.
Акы-дуңма найыралды
саспа баскан,
Акша хавын
эриннер дег,
аазаңнаткан
Адаскалар хончу боску
тунмас боорга,
Чуртун катташ,
өскээр көшкен
тыва кыстың
Чугаазының кузумзуулдан
кускум келди.
Нүгүл биле
хоойлу—
моортай
болгаш
ыт дег.
Нүүр чоктар
торгадыры тодаргай бол,
«Хат чок болза,
сиген бажы шимчевес» деп
Каш муң чылдар
мурнунда-ла элдээрткении
Канчап уткан,
хаайга чүге кертпээн
деп бис!
Соон хынаал,
мурнун истээл—
халак-хилек
Сорбу болуп,
шырайларга артпазын дээш
Соң даарта
ыы-сыы болбазын дээш
шүгдүнээли.
Үрүп каттан сыңый ышкаш
нүгүл хоптун,
Үндезиин
аравыста,
Кичээнинли!
Эргим чонум,
ажы төлүм,
салгалдарым!
Эрте дээре
боданыры артык эвес.
Эзт-кеште
хан кучук,
балыг,
чырга—
Ера багы
сеткилдерге куйлап чиглээш,
Езу-төрээ халдап болур,
айыылдыг-дыр.
Ок, бижек тудуп алза —
карбаң,
бардам,
Оор-сук кылып,
тоялп чоруур
барасканны
Кудуруунга
куу тос баглааш
хөөглептээли—
Кудумчулар,
шөлдер чечээн тоймавазын,
Куудай ышкаш,
тайга сартыы
чооглап чорзун.
Хендир оъду
соктап тыртса,
одеколон,
«Кылаң кара»,
«төнмес сарыг» ижип алза,
Кымчы чаяр,
аас-дыл көзээр байбаңнарны
Кемин,
чудуп
чонга борап четтикпээнде
Кыңчыктырбайн,
каргыш
чаткаа кижейнээли.
Кенеп чашка
мөн,
даш тутсуп ыдалаанныр
Кедизи —
бак,
чоннуң адын бужартаткан
Херек-ёра
бузут бала
хөрлээлеткеш,
Хеле-бүдүү,
даамай,
хөлес дойлавазын,
Кеземченің
дошкунунга ялалатсын!
Тыва чонуң чаагай адын,
арыг нүүрүп
Хөөге былчаан
куурумчулар
хүн дег шындан
Хөлегеге чаштынмазын.
Буруувус чок,
Дытта
чемнээн диннер дег
пөккен,
ханган,
Көңгүс актыг,
кылаң тас бис дивейн тур
мен.
Дылы,
кежи өске
чонну хүндүлезе,
Өскелешпейн,
демниг,
деңге иженишсе,
«Ады өлүрден
боду өлүрү —
дээре» деп
Өнүр чагыын
арттырып каан өгбелериин
Алыс шынчы
салгалы деп ададыр бис.
Килен,
өжээн
сеткилдерге өскүвезе,
Тынче кезээн
ок,
бижек шеглиг болза,
Тынар агаар,
ижер суувус чаагай болур.
Кижилерге
Хүну
дески чыып турза,
Тыва чери
оңмас,
пөш дег
ногаан артар.

Юрий КЮНЗЕГЕШ.

Б. ЯВУУХУЛАН. Моол шулукчу.

КҮСТҮҢ МӨҢГҮН ЭРТЕНИНДЕ

Эртенгиниң шалыындан
Эки аъдым шыырыкты.
Халалыг даң башкы чырыы
Хаяапчада кылаш кыды.
Чүгеи суглуун кыңгырадыр
Чүгүрүктү муна каапкаш,
Күстүн мөңгүн эртенинде
Күдүйүпкеш, эстедиптейн.
Өдек, кодан хоме шыва
Өл-шык хыраа дүжүпкен-
дир.
Шуглактарлыг чылыг өгден
Чуга хептиг үндүнмес-тир.
Эргим сарыым сээн-биле
Эргеленчир эки-даа бол,
Багга хонган аъдывыска
Барбас болза кайыын
боорул.
Чүгеи суглуун кыңгырадыр
Чүгүрүктү муна каапкаш,
Күстүн мөңгүн эртенинде
Күдүйүпкеш, эстедиптейн,
Черим кызы, чарашпайым,
Сенден чоруур берге-ле-дир.
Ада-неңе мурнунга кээп,
Айтырзымза чүү дээр ирги?
Шыва тонум хойнунда бо
Чылыың хевээр артып
калды.
Өлчейлиг хүн биске келир
Өөвүс тиккеш, чурттай бээр
бис.
Чүгеи суглуун кыңгырадыр
Чүгүрүктү муна каапкаш,
Күстүн мөңгүн эртенинде
Күдүйүпкеш, эстедиптейн.

Николай ООРЖАК
орузундан оттулдурган.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

НОЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

9.00 Медээлер. 9.10 «Эртенги поезд». Аас чогаал коллективтериниң концерти. 9.50 Мультфильм. 10.10 «Бир катап Кусковога». 10.45 Телефильм. 11.15 Хөгжүм эртинезин. А. Скрябин — «Прометей». 11.45 «Күрүнеиин мөңге ыванкшылы. Москва Кремли». 1-2 фильмнери. 12.55 Концерт. 13.50 Москва. Кызыл шөл. Октябрьниң социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга тураскааткан шериг парады болгаш чыскаал. 16.00 Шулук чогаалының минуталары. 16.05 Мультфильм 16.15 Совет эстраданың хоочуннары-биле ужуражыышкын. 17.50 Фотоконкурс «Чер — бистин шинти бажыңывыс». 17.55 Уругларга үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Байырлал маазарының байырлалы». 1-ги сериязы. 19.00 Променад-концерт. 21.00 «Ye». 21.45 Улусчу аалгалар. 22.00 Бут бомбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Спартак» (Москва)—«Наполи» (Италия). 23.55—00.55 «Танцы, танцы, танцы». Сочиге болуп эртиен бал танцыларының күүседикчилериниң делегей конкурзу.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 9.00 Мультфильм. 9.50 Биче улустарның уран чүүл коллективтериниң оюн көргүзүү. 10.40 Уругларга фильм. «Бистің херимден Тенекпей». 1-ги сериязы. 11.15 Барымдаалыг фильм. 12.05 А. Твардовский. «Василий Теркин». Фильм-шин. 13.50 Орус композиторларның чогаалдарының концерти. 14.50 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Гардемариннер, буруңгаар!». 1-2 сериялары. 17.15 Чараш чүүлдер дугайында. Парктар дугайында ырылар. 18.15 Мультфильм. 18.25 Н. Чепрага ырлаар. 18.50 Экранда «Сибирь». Киножурнал. 19.00 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.00 «Ye». 21.45—00.05 «Покровскиниң хаалгалары». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

«Кызыл» агрофирманың «Уралечка» дээр арендалыг магазини дутурушкан өртек-биле чондан болгаш организациялардан эзт садып ап турарын дыннадып тур. Хуу кижилериниң болгаш кооперативтерниң саткан эдин магазин сайгарып турар.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай. Кечил-оол кудумчузу 3 «б». Аъш-чем садының № 5 магазининин чанында.

* * *

Баян-Колдун ортумак школазынга математика башкызы, күш-культура башкызы, төөгү башкызы. музыка башкызы негеттинип турар.

* * *

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу медицина талазы-биле дээди артекниг кижиниң кадрлар инспекторунга ажылдаарынче чалап тур.

Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 12.

* * *

Тываның «Кадыкшыл» республика төвү Джуканың методу-биле биоэнергетиктиг массажты кылып турар. Сукпак суурнуң амбулаториязынга радикулит, остеохондроз, дюмбаго, полиартриттен аараан кижилерни эмнеп турар.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу 10. Телефон № 3-53-87.

МЕГЕЛЕП ӨӨРЕНГЕН ДАРГА

Саян Салчак машина хамаанчок, чадаг-терге безин чолаачылап билбес кижи чүве-дир. Чүге дизе аныаанда улуг акызы Саянны чадаг-тергеге өөредир дээш. Адыр-Кежигиин хавак кырындан салып бадырган, оргулаашка безин четпейн, андарлы берген. Ийи дугаарында чууп бадырган, харалааның, солагай талазында хараганнар аразынче шымны бергеш, арны-бажы шыймак, оң талакы кырызын черге чыткан бузук шилге кезе дүшкен, ханы аттыга берген. Ак хөйленин ора соккаш шарып, арай боорда доктааткан. Ол сорбузу ам-даа олчаан. Ынчангаш он хевээр техника талазы-биле сот кижи болган дээр.

Салчактың уруу, күдээзи эмчи институтун доскаш, чедип келгеннер. Күдээзи Орлан-оол шаанда чолаачы чораан. Ынчангаш «Урал» деп мотоцикл келген деп дыннааш, ону садып алгаш, күдээзинге үшкажыр сорулгабиле райпо даргазы Ыйбаангы Серенович Монгуштуң ажылдаар ерээлиге кире берген.

— Оо, экии, чаңгыс черчурттуум, алдар-сураглыг кижи-ле болгай силер. Бээр канчап чедип келдинер? — дээш, тура халып кээп холдан алган. Эжишкилер амыхуузунда каш сес солчу каапкан соонда, Монгуш айтырган:

— Чүү дугайлыг чор сен, мон?

— «Урал» деп үш дутуйлуг мотоцикл силерде сураа үнду, менээ садып көрем, аш.

— Хоо, ында чүү боор, 400 килограмм эзттен өлүгдаа, дириг-даа болза, биске эккел дужаавыт, дораан мунуп алгаш чана бээр сен, ол-ла-дыр.

— Адырам, бөгүн июль 20, беш хире хонуктан дужаапсымза, кажан алыр мен?

— Ол-ла хүн дораан ап-ла алгай сен.

— Четтирдим, эш —дээш, ол үне халаан.

Кудазы Оюн-оол бо чылын терүвээн сувай, улуг инээн совхозка садар деп турганын дыннааш, күдээзин эдертипкеш дораан тутсуп четкен. Кудазының харыызы мындыг болган:

— Совхоз бир килограмм эзтти райподан алдан ажыг кепеекке хөй кылдыр алыр болгай, менээ каражалыгдыр...

— Ажырбас, куда, оң ка-рышкаан силерге төлеп бээр мен...

Херек бүткен, инекти эккеп саткан, ылгалын төлешкеш, Салчак квитанциязын даргага тудуская.

— Че, белеткел конторазының директору Орбас-оол Оттук-биле көрээден чаргаш эккелиңер — дээн.

Керээге аттар салдынган, катышкыларның өөрүшкүзү кыптыгын, даарта чаа чычаанга олурупкаш, халдыр бис дижип, чана бергеннер.

Даартазында бүдүн өгбүле — беш кижи ажыл шагы четпээнде-ле, дарганың кабинединиң эжиннге манап турда, дарга-даа бо келген, соондан кире бергеннер. Монгуштуң арнында биеэки хүлүмзүрүү чиде берген, билдинмес бир-ле чажыт чан булеренейнин олурганын Салчак эскерип кааш дораан айтырган:

— Мотоциклди кайыын алыр бис. Серенович?

— Каям документилериннер — дээш, стол артындан холун сунган. Саазынналарны андара-дүндере тутукулап, караа чүгүртүлеңейнип, ынай-бээр көргүлеп, салаазы-биле столун-даа соктагылап шаг-ла болган. Ам мырыңай кыза берген семис арнын көрүнчүктеннип алыр дээнзиг, соңга шиличе кайгааш олурупкан.

— Че, дарга, мотоциклди кайыын алыр бис? — деп. Салчак элдесинин айтырган.

— Мындаа чүү дээн ийик мен?

— 400 килограмм эзт дужаапсынарза-ла, дораан мунуп алгаш чана бээр сен—дидинер.

Ыйбаангы телефонун сегирип алган.

— Ал-ло-о, мотоциклди ким харыылап турар ийик?

Телефонун салып кааш:

— Ол кижи шөлээлей берген-дир, бичии мананар, август айның 1-де чедип келиңер аа — дээн.

Мотоцикл харыылаар кижи — оон оралакчызы Людмила Ивановнаның шөлээлей бергенин дарга билбес эвес, мээн эш-даа будулдуруп эгеледи ышкаш деп. Салчак иштинде боданган.

Күдээзи Орлан-оол: «Мындаа чүү дээн ийик мен—деп чузул, чугаалаан чүвезин билбес, сээден кижи бе» — деп чемелээн. Ону деткип Анай Агбааповна: «Сээн кончуг эжиң ол ыйнаан, планын күүседир дээш сени чаала мегелээн-дир» деп, ашааның кырында-ла барган.

Олар ол-ла кылашташкаш, складка келгеннер, ында ийи «Урал» турган. Склад эргелекчизи оларны эвилеп-ээлдек хүлээн алган. «Дарганың дужаалын эккээр болзунарза, мотоциклдер бар-ла-дыр» дээн. Оларның карарган хөңү чыып, арынарында өөрүшкүнүн хереллери база катап чайнай берген.

Даарта хүн база чеде бергеннер, Салчак дораан айыткаан:

— Складта мотоциклдер бар чүве-дир, склад эргелекчизи силерниң адыгар салган дужаалдан эккелгеш, ап алыңар дидир — дээш, даргаже көрген.

Ыйбаангы Монгуш назыны дөгүй берген болгаш, семирий берген чаактарын сирлеңдир бажын чайып-чайып, бар шаа-биле каттырган: «Склад эргелекчизи чүнү билир чүвээ-эл, мен билир кижи-дир мен ийин, мен, оске мотоциклдер-дир ийин» дээш, катыгын арай боорда доктаадып, телефонун долгааш:

— Ал-лоо! План кылдизи бе, бистин фондувусту көрүңерем, бо айда мотоцикл бар-дыр бе?.. Чок че—дээш, телефон дандазын салып кааш,—амдыызында фондуда чок, дөрткү квартада болу бээр — деп тайылбырлаан.

Садып алыкчыларга дарганың чаны улам тода билдинген. Даштыгаа үнүп келгеш, Салчак кадайының «Сээн ол эжиңниң чон мегелеп, план күүседип алыр дээш улусту сугже халыдып өөренгени дилги-ле-дир» дээн чугаазын-даа сагынган. Ынчап турда «Иж» деп мотоциклдиг чоорби хар хире назылыг оол чедип келгеш, айтырган:

— Райпо даргазы бардыр бе, акым?

— Ийе, бар-дыр, база мото дугайында келдиң бе, оглум?

— Мындаа июль айда бо мотоциклди молдурга саткаш, садып алган кижи мен, моторун солуп каапкан, үреник, эрги чүве болгандыр ийин.

— Малчын силер бе?

— Авам, ачам малчынар.

— «Иж»-ке эзт-даа дужаавас, садыгда турар чорду чоп.

— Та, эзт дужаар сен дээрге, молдурга эккеп бержик мен — дээш, даргаже базыпкан.

Салчак республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинче чорупкан. Даргага чүге келгенин тайылбырлаан. Ол райпоже телефониаан:

— Ыйбаангы Серенович! Дөрткү кварталда бир мотоцикл бар-дыр, ону бөгр тырткаш, эзт дужааган эш Салчакка бериптинер — дээн.

Салчак өөрүп четтиргенин илереткеш үне халаан, районга келгеш дораан-на Ыйбаангыга келген. Дарганың арны дүндүе берген, караа дедирлени берген олурган.

— Мени эрте халааш, үстүкү черлерже чүге чүгүрүп турар кижи сен, ашак!

— Респотребсоюз билир деп бодун-на чугаалаалы чоп. Силерни ажылдан чардыктырбас дээш ол даргага бодум дилеп четтим, ол даргa чөпшээрешти. Харын-даа силерниң ажылынарга дөгүм болбаан чүве бе, мон.

— Ону бээр тыртар деп бодаан болза, сээн дузаң чокка бодум-на кылышкай мен...

— Ынчаарга кара өш-биле мени мегелеп турганын ол ышкажыл?

Салчак биле дарга үнүп улгаттырып, чугаазы изиг-изиг турда, белеткел конторазының директору Орбас-оол кирип келген.

— Бо кижиниң дужааган инээнин эздин бериват, кижи кулаа амыратпас, хүннүң келир кижи-дир.

— Мен силерге мотоцикл садып алыр дээш инек эзди дужааган мен.

— Инекти соп кагдывыс, складта чыдыр, барып ап ал.

— Инээмни диритте эккел, мал кылып алыр мен, силерге улуг, дириг инек берген мен.

— Чок болза мотоциклди бээрин бээр чылзып каг, кым 600 килограмм эзтти дужаар болдур, ол кижи алыр болгай—дээш. Монгуш үнүп чорупкан.

— Менден чогум чүнү манап олур сен, Ыйбаангы? Аът, сарлыкты кошкаш, Акоолду мундургаш, Кызыл-оолду ушкарткаш, Сарыгыска четсип берейн бе (Коньякты саткаш, ак араганы эштээш, кызыл араганы шаалдалааш, шивога үлеттирип берейн бе дээни ол) аны бир мун акшадан карманыынче суптайн бе?

— Улустан чүве ап-чип амдажываан мен — дээш, Монгуш тура халып келген. Салчак база тура халаан. Кайызының-даа салаалары кожаннаар. Монгуш кабинединден үнүпкен. Чудуукка чедер часкан изиг чөрүлдээ оон-биле чавырылган.

Салчак даштыгаа үнүп келирге, таныыры Иван Иванович чиик машиналыг бо турган. Мендилешкеш айтыларга, мотороллер садып алыр дээш, инек дужааган, сиген кестирип белеткел алыр дээн үези эртип бар чыдарын, бүдүн ай иштинде сүржүп келгенин, дарганың «эзт дужаапсынза дораан алыр сен» деп мегелээнин хомудан чугаалааш, холун чаңгаан.

Саян Салчак үш хонгаш келген. Ыйбаангы дарганың өкпезин өже берген олурган.

— Чеже мынчап турар, эзтти ап алгаш өске черге дужааптайн, Серенович — деп шуудунга кирипкен.

— Мындаагы эзтти колбасалап каапкан бис, сентябрь 1-ден 10-га чедир манавыт аа, мотоциклдер Абаканда чедип келген чыдар чүве-дир.

— Мен силерге бүзүревестей бердим, ылап шын чүве ыйнаан?

— Шын болбайн канчаар, 3-4 хонгаш чедип келир.

Салчак сентябрь 1-де келген — чок, 4-те, 5-те, 10-да келген — чок. Эжишкилер ам ынчаар чугаалажып чаңчыга бергеннер. Салчак чаа суме кирген.

— Мотоцикл мунар уе эрте берди, амдыы чылын чиик машина садып алзымза кандыгыл, бо эзт аваа киржир бе?

— Киришпейн канчаар, ол-дур харын, чадагай мотобиле ыпчап чорбайн, чаңгыс аай машиналыг хап чорзунза улам эки-дир, эш. 2 тонна эзт дужаар чүве, кандыг хевирлии херегил, чаа чыл соонда телефоннап каар сен аа, дораан эккелдирип бээр мен...

Олар чугаазын амдыы чылче чылдыргаш, тарай бергеннер. Ой, та, амдыы чылдан соңгуу чылче чылза-даа хөкну чугаа-дыр ийин ол.

Саяа БЮРБЕ.

Шоодуг

ТЫВЫҢАРАМ

Ходугур чаштыг
Холду, бутту дырбаңнатты.

(Баажызы спорт херекселдеринде).

Он алышкының күжү
демниг,
Олар дег күүтүннер чок.

(Баажызы кижиде).

Кайнаар-даа эрттинмес
Ханы чоога

(Баажызы ажыл-агый эдилелинде).

Ужунда узун бурундуктуг
Улай-улай өде халыды.

(Баажызы хөрээжен кижиниң эдилелинде).

Хая тиинде
Кара дамды

(Баажызы бойдуста).

Опаннады шураалыктаар,
Орай кежээ маннаалыктаар.

(Баажызы дириг амытанда).

Ойлар БОРАШ ыткан.

Чурукчунуң баштактаныы

ХААЙЫМ КУРГАДЫ-ЛА

1.— Таакпыны талонга садып турду чоп, ам шай берипкен-дир, мону ораап тыртар апарган кижи боор мен бе? Эх, кээргенчиг-ле апарган таакпыжылар-дыр бис!..

2.— Төрээн чонум, мынча хей чыскаалган кижиинин оода бирээзинде бир тыртым кээшпе бар боор, хайырлап-ла көрүкер, хаайым кургады-ла!

Геннадий МАКАРОВТУҢ чуруктары.

КАЯА, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга

Ноябрь 7-де. Уругларның уран чүүл коллективтериниң киржилгеи-биле концерт. Эгелээри 14 шакта.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга

Ноябрь 8-те. Фольклорлуг программа «Куда». Эгелээри 14 шакта.

Ноябрь 9-та. Республиканың агитколлективтериниң концерти. Эгелээри 13 шакта.

«Мөңгүлек», «Кызыл» ресторанналарынга

Ноябрь 7-де. Уругларга «Лакомка» кафе. 14 шак 30 минутада ажыттынар.

«Енисей» Культура бажыңынга

Ноябрь 7, 8, 9 хүннеринде. Аныяктарга кежээ. Эгелээри 19 шак 30 минутада.

Ноябрь 7-де. Концерт. Эгелээри 16 шакта.

Ноябрь 8-9-та. Дыштаныр хүннүң клуву (чуруктар конкурстары, программалыг оюннар). Эгелээри 12 шакта.

«Колос» Культура бажыңынга

Ноябрь 7, 8, 9 хүннеринде. Аныяктарга кежээ. Эгелээри 19 шак 30 минутада.

Ноябрь 8-те. Уругларга программалыг оюннар. Эгелээри 12 шакта.

СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

Автотранспортчуларның спортзалынга

Ноябрь 8, 9-та. Хол бомбүүнүң талазы-биле шаннаалдыг маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Кызылдың автоорук техникумунун спортзалынга

Ноябрь 8, 9-та. Баскетбол талазы-биле шаннаалдыг маргылдаа Эгелээри 11 шакта.

«Хүрөш» стадионунга

Ноябрь 8, 9-та. Бут бомбүүнүң талазы-биле шаннаалдыг маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгында шыдыраа клувунга

Ноябрь 7-де. Шыдыраа талазы-биле шаннаалдыг маргылдаа. Эгелээри 14 шакта.

Теннис залынга

Ноябрь 9-та. Стол теннисинин талазы-биле хууда бирги чер дээш маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Кино

НОЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Могила светлячка» (Япония) 11.30, «Частный детектив, или Операция «Кооперация» 13.30, 17.30, 19.30 (узаткан), «Пираты XX века» 15.30 шактарда, «Видеозал»: «Воин и колдунья» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Собака, остановившая войну» 9.00, 12.30, «Армия Трясогузки снова в бою» 10.50, 14.20, «Катала» 16.00, 17.40, 19.20, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Максим Перепелица» 11.30, «Смерть манекенщицы» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Обреченный на одиночество» (Япония) 12.30, 14.10, 15.50, 17.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ ариемная — 3-34-26 ◆ карыысалгалын секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылар — 3-45-93 Килдистер ◆ дартийжи амыдыраа — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ хөнөг гургулуг — 3-34-09 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроулетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ эчулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бараанда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээлде 2 парлалга
ямазь
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Нам үндүрер чер полиграфия болгаш чом садының керектериниң галачы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1

Индекс 54241.

Чагыт 526.